

Pázmány Law Working Papers
2018/16

Szalai Ákos

A büntetőjog közgazdasági elemzése

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Pázmány Péter Catholic University Budapest
<http://www.plwp.jak.ppke.hu/>

A büntetőjog közgazdasági elemzése

Szalai Ákos

(egyetemi docens, PPKE JÁK, BCE KTK: szalai.akos@jak.ppke.hu)

Gary S. Becker 1968-ban jelentette meg *Bűn és bűnhődés: Egy közgazdasági megközelítés* című cikkét, amellyel a büntetőjog joggazdaságtani elemzése útjára indult. Az elmúlt öt évtizedben az irányzat a büntetőjog és a büntetőjoghoz kapcsolódó jogterületek (eljárásjog, a bűnüldöző szervek működését és az ügyvédi munkát meghatározó szabályok, stb.) sok kérdését vizsgálat tárgyává tette. Ezek eredményeit foglalja össze röviden ez az írás.

I. A büntetőjog céljai.....	3
II. Büntetőjogi szankciók hatása	6
II.1. Racionális bűnelkövető	6
II.2. A büntetés elrettentő hatása.....	12
A. Kockázatsemleges bűnöző	12
B. Kockázatkerülő bűnöző	16
C. Kockázatkedvelő, veszteségkerülő elkövető.....	17
II.3. A szankción kívüli elemek.....	18
II.4. Korlátozott racionalitás: elrettentő hatás.....	24
A. Kockázat és bizonytalanság	25
B. A nem pénzbeli hozamok és büntetések súlya: a pénzbeli egyenértékes.	27
C. Diszkontálás.....	29
D. Korlátozott racionalitás hatása másoknál	31
II.5. Egyéb célok: szankció típusok és elítélési valószínűség elszigetelő, rehabilitációs és megtorló hatásai.....	32
III. Minősítő elemek.....	34
III.1. Szándékosság, gondatlanság és objektív felelősség.....	35
III.2. Kísérlet.....	38
III.3. Előkészület	39
III.4. Önkéntes jelentés, beismerés, vádalku	40
III.5. Visszaesők	41
IV. Szervezett bűnözés.....	42
V. Büntetőjog tárgya: mi a bűncselekmény?.....	44
VI. Összefoglalás.....	50
Irodalomjegyzék.....	50

Miért szankcionálunk egyes tevékenységeket? Mitől függ, hogy milyen szankciókkal sújtjuk őket? Mi legyen egyáltalán bűncselekmény? Miért van a szankcióhoz (vagy máshoz) szükség büntetőjogra – miért nem elég a polgári jogi szankció (alapvetően a kártérítés)? Ezek a joggazdaságtan fő kérdései a büntetőjog kapcsán. Tegyük hozzá rögtön, a tág értelemben vett büntetőjog kapcsán. Az irodalom például sokat foglalkozik a látencia kérdésével, amely nem a klasszikus büntetőjog tárgya – sokkal inkább az eljárásjogé, a rendőrség, az ügyészség, a bíróságok működését befolyásoló egyéb jogágaké, jogterületeké.

A mostani írás ezen kérdések joggazdaságtani elemzésébe nyújt rövid bevezetőt. Természetesen, nem tér ki minden fontos kérdésre, nem mutat be minden modellt, minden választ.¹

Az olvasók számára három előzetes módszertani megjegyzést kell tenni. Három olyan elemet érdemes kiemelni, ami a nem közgazdász olvasóknak furcsa lehet. Egyrészt, a közgazdaságtan (a legtöbb tudományhoz hasonlóan) modellekben gondolkodik. Eleinte nagyon „életszerűtlennek”, sterilnek tűnnek ezek. Azonban ezek azok a nagyon leegyszerűsített vázák, amelyre aztán összetettebb elemzések épülhetnek. Így az olvasótól csak azt kérhetem, hogy legyen türelmes: ha a modellek, a feltevések (például a bűnelkövető racionalitására építő) nagyon furcsák is első látásra, várja meg, hogy mi épülhet rá, és azt megismerve ítéljen! A modell persze mindig leegyszerűsít, aki a világot, a rendszert „egészében” akarja megérteni, az nem fog megbarátkozni ezzel a szemlélettel. (Más kérdés, hogy nem is fogja soha annyira sem érteni a folyamatokat, mint az, aki hajlandó felvállalni, hogy leegyszerűsíti azokat.) Másrészt, a közgazdasági modellek szinte perverz módon vonzódnak ahhoz, hogy olyan pontokat mutassanak fel, amit átváltásnak, trade-offnak nevezünk. Szinte mindig arra futnak ki, hogy fontos célok mindegyike nem érhető el egyszerre, szerencsésnek tűnő eszközök mindegyike nem alkalmazható egyszerre: választani kell közöttük. A közgazdaságtan – különösen, ahogy e szöveg szerzője tekint rá – a választással foglalkozó tudomány. És mivel ez a tárgya, így keresi is azokat a pontokat, ahol választásra, „átváltásra” kényszerülünk – még ha nem is szeretjük bevallani olykor ezt. Harmadrészt, a választások között a joggazdaságtan számára talán a legfontosabb az intézmények közötti választás. Nem tudjuk megérteni egy intézmény, így egy-egy büntetőjogi elem hatását sem, ha nem vetjük össze alternatív lehetőségekkel. És ezeket a lehetőségeket csak akkor hasonlíthatjuk össze, ha tudjuk, hogy mik azok hatásai – pontosabban, hogy hatásaik mennyiben térnek el. Például, nem kezdhetjük azzal, hogy definiáljuk, hogy mi legyen bűncselekmény. Azt ugyanis, hogy mit érdemes annak tekinteni, csak annak alapján dönthetjük el, hogy milyen hatásai is vannak annak, ha valami az, és ezért a büntetőjogban szankcionáljuk. Vagyis előbb azt kell megérteni, hogy a szankciónak a büntetésnek mi a hatása. És ha a különböző büntetések hatása eltér, akkor azokat is össze kell vetni egymással. Sőt, ha ezek hatása függ attól, hogy például a látencia hogyan alakul, vagy, hogy milyen jellemzői vannak az elkövetőknek, akkor ezeket a befolyásoló tényezőket is be kell építeni a modellbe.

A tanulmány ezt a hátulról induló logikát követi. Először az alapvető trade-offal kezdi: a büntetőjog lehetséges céljait tekinti át – az elrettentést, az elszigetelést, a rehabilitációt és a megtorlást. A szöveg ugyan elsősorban az elrettentésre fog koncentrálni, de az egyéb célokkal folyamatosan szembesíti az annak alapján tett állításokat. Ilyen állításokat először a különböző büntetőjogi szankciók és a látencia kapcsán tesztek. Ezt követően a minősítő elemek hatásai kerülnek sorra. Az utolsó előtti fejezetben a szervezett bűnözés megkülönböztetett kezelésének kérdésével foglalkozom. És az előbb vázoltak miatt az utolsó fejezet tárgya lesz a bűncselekmények meghatározása.

¹ Az utóbbi időszak összefoglaló művei közül kiemelendő Garoupa [2009, szerk.] és Harel – Hylton [2012, szerk.]

I. A büntetőjog céljai

A büntetőjoggal kapcsolatos elvárásokat, a büntetőjog céljait a joggazdaságtani irodalom², az angolszász jogi irodalomhoz³ hasonlóan, négy elembe foglalja össze. Ezek: az elrettentés [deterrence], az elszigetelés [incapacitation], a rehabilitáció és a megtorlás [retribution]. A mostani fejezetben ezt a felosztást követjük – megpróbálva egyben párhuzamba állítani a magyar büntetőjogi szakirodalomban leginkább elfogadott háromelemű célrendszerrel, amelynek elemei az abszolút büntetés elmélete (nagyjából megfeleltethető a megtorlásnak), és a relatív elméleten belül az általános megelőzés (nagyjából megfeleltethető az elrettentésnek) és a speciális prevenció (amely nem választja szét az elrettentés, az elszigetelés és a rehabilitáció elemeit) (Kiss – Hollán [2013] 243-245.).

Elrettentés [deterrence]. Az elrettentés céljában keveredik a kontinentális büntetőjogi irodalomban speciális és a generális prevencióként emlegetett elem. Előbbi jelenti azt, hogy maga a bűnelkövető kedvét vegyük el a bűnisméltléstől, míg a generális prevenció jelenti azt, hogy a társadalom minden tagja szemében csökkenjen a bűnelkövetés „vonzereje”.

A bűnelkövetés vonzerejét ugyan a joggazdaságtani modellek szerint több eszközzel is csökkenteni lehet – az elrettentés ezek közül az egyik, amely azt próbálja elérni, hogy a bűnözés kevésbé érje meg: a várható szankció miatt többen (ha lehet mindenki) álljanak el a cselekménytől. Pontosabban: alapgondolata, hogy a bűnelkövetőt a várt szankció magas költsége tartja vissza, hisz az meghaladja a bűncselekményből származó hasznot. Fontos kiemelni, hogy hasznon – mint a II. fejezetben majd látjuk – nem csak anyagi hasznot kell érteni, hanem minden olyan elemet, amelyet bűnelkövető kívánatosnak tart. Legyen az pénzügyi, anyagi, vagy immateriális (akár érzelmi). A költségek pedig szintén nem csak pénzbeli lehetnek – a költség alapvetően a haszon „fordítottja”: mindaz, amit a bűnöző nemkívánatosnak, kerülendőnek tart.

Az elrettentés modellben a szankció „várható költsége” játszik kulcsszerepet. Ez egy matematikai, statisztikai modell, amely szerint a szankció visszatartó ereje egyrészt a lebukás és elítélés (vagyis a szankció alkalmazásának) valószínűségétől, másrészt a kirótt szankció nagyságától függ. A két elem egymást erősíti: az elrettentés mind az elítélés valószínűségének emelésével, mind a büntetési tétel emelésével növelhető. A két tényező között átváltás van: elrettentést emelhetjük (vagy éppen tartjuk szinten) úgy is, hogy csak az egyiket emeljük, míg a másikat szinten tartjuk. Sőt, akár úgy is, ha az egyiket csökkentjük a másikat pedig megfelelő mértékben emeljük. (Azt, hogy ez az átváltás milyen, melyik hat erősebben az elrettentésre, a II. fejezetben a szankció joggazdaságtani elemzésekor fogjuk megvizsgálni.)

Az elrettentésen belül még egy célt kell kiemelni: a marginális elrettentést. Ennek lényege, hogy a súlyosabb cselekmény súlyosabb büntetést kapjon. Marginális („határ”) ez abban az értelemben, hogy a kérdés, hogy mi az a határ, amíg a bűnöző elmegy: az újabb, esetleg súlyosabb bűncselekmény többszörös szankcióját *is* szem előtt tartva. Ezzel a marginális, vagy határelrettetéssel lehet legalább azt elérni (ösztönözni), hogy a bűnelkövető egy kevésbé jelentős cselekménynél megálljon. (Shavell [2004] 518-519, Posner [2011] 282)

² Például Shavell [2004] 531-539.

³ Egy szép példája egy ilyen elemzésnek a halászbüntetésről Dulles [2001]

Érdeemes az elrettentés modell lezárásaként kitérni két etikai problémára. Az egyik: amennyiben ezt a célt követjük, az annyit jelent, hogy valakit azért büntetünk meg, mert emiatt a későbbiekben valaki más majd esetleg eláll a bűnelkövetéstől. Nagyon sarkosan fogalmazva az elítéltet eszköznek tekintjük: az ő felhasználásával akarunk másra hatni. (Kiss – Hollán [2013] 244.) Az, hogy egy személyt valamilyen cél (bármilyen nemes cél) érdekében felhasználhatónak tartunk, a legtöbb etikai modell szerint megengedhetetlen. Érdeemes azonban kiemelni: az elrettentéshez képest az elzárás és a büntetés talán még élesebben veti fel ezt az etikai dilemmát.

A másik etikai dilemma az, hogy az elrettentés fontos lehet-e egyáltalán. Megengedhető-e, hogy ezt a célt kövesse egy jogág? Ismerünk olyan szociológiai vizsgálatokat is, amelyek kétségbe vonják, hogy a politikai közösség tagjai egyáltalán fontosnak tekintik-e ezt – pontosabban a generális elrettentést. (Sunstein et al. [2000], Baron – Ritov [2009], Harel [2014] 39.) De például a Katolikus Egyház katekizmus is, mintha kétségbe vonná, háttérbe sorolná az elrettentés fontosságát – semmiképpen nem tekinti a büntetés fő céljának:

„2266. A közjó védelme követelményének megfelel az állam erőfeszítése annak érdekében, hogy az emberi jogokat és a polgári együttélés alapvető szabályait sértő magatartásformák terjedését megfékezze. A törvényes közhatalomnak joga és kötelessége a vétség súlyosságával arányos büntetés kiszabása. *A büntetésnek elsősorban a bűn által okozott rendzavarás helyreállítása a célja.* Amikor a büntetést a vétkes önként elfogadja, a büntetés engesztelő értelmet is nyer. A büntetés azonfelül, hogy védi a közrendet és óvja a személyek biztonságát, gyógyító célzatú is: amennyire lehetséges, hozzá kell járulnia a vétkes megjavulásához.” (Kiemelés: Szalai Ákos)

Elszigetelés [incapacitation]. Az elrettentés (generális prevenció) csak akkor hathat, ha a potenciális elkövetők mérlegelik tetteik következményeit – és ismerik, vagy legalábbis ismerni vélik azokat. Az elszigetelés hatása akkor is megmarad, ha a büntetés nem ismert előre: a lényeg itt, hogy a bűncselekmény megelőzhető úgy is, ha annak elkövetője számára lehetetlenné tesszük, vagy legalábbis nagyon megnehezítjük, megdrágítjuk azt. Például, ha éppen börtönben ül, vagy egy halálbüntetés nyomán nem is él, akkor nem tudja elkövetni az adott bűncselekményt.

Az elszigetelés az az elem, amit talán leginkább kapcsolhatunk az ún. speciális prevencióhoz, vagyis ahhoz a büntetőjogi irodalomban bevett elváráshoz, hogy a bűnelkövető akadályozzuk meg az ismételt elkövetésben. (Persze rá azon keresztül is hat a rendszer, hogy elriasztja. Látjuk majd, hogy egy büntetés nyomán – sok ok miatt – megváltozik a már egyszer megbüntetett személy reakciója ugyanarra az őt fenyegető büntetésre. Ezek között vannak olyanok, amelyek inkább erősítik az elrettentő hatást, és olyanok is, amelyek éppen gyengítik azt, a többiekhez, a még nem büntetettekhez képest. Az előző oka például az, hogy csökken a még nem büntetettek (büntetlen előéletűek) körében általában meglévő megalapozatlan optimizmus: elkezdik valószínűbbnek tartani a lebukást, az elítélést. Ezzel szemben az alkalmazkodás, a learning-by-doing miatt ugyanaz a szankció már csak kisebb kellemetlenséget jelent a számára.)

Az elszigetelés célja esetén nincs átváltás a szankció súlyossága és az elítélés-lebukás esélye között. Hiába emeljük az elítélés esélyét, emiatt nem lehet csökkenteni a büntetés, a szankció nagyságát: annak a fő célja ugyanis az, hogy ne legyen bűncselekmény. Persze a szankciónak költsége is van. A cél ezért az, hogy akkor és addig vállaljuk fel a szankciót, ameddig annak költsége elfogadhatónak tűnik a megelőzött bűnesetek fényében. Emiatt például az elszigetelés célja komolyabb szankciót követel annak, akinél a bűnisméltés esélye nagyobb. Az elrettentésnél (legalábbis első látásra) nincs ilyen összefüggés: mindegy, hogy melyik bűnös kapja a hosszabb

büntetést. Az elszigetelésnél a két személy nem felcserélhető: ugyanolyan cselekményért inkább azt a személyt kell inkább büntetni (vagy annak a büntetését kell emelni), akinél az ismételt elkövetésre nagyobb az esély. Az elszigetelés célja például alátámaszthatja azt, hogy egy idősebb elkövető alacsonyabb büntetést kapjon – az ismételt elkövetés szempontjából nem mindegy ugyanis, hogy ugyanakkora büntetés 30 vagy 80 évesen sújt valakit. (Shavell [2004] 532., Polinsky – Shavell [2009] 47.)

Térjünk ki itt is, az előbb látott etikai dilemmára: az elzárás is azt jelenti, hogy mások jóléte érdekében büntetünk valakit: őket védjük attól, hogy bűncselekmény áldozatai legyenek. Sőt, az elszigetelés – szélsőséges értelemben – azt sem követeli, hogy csak bűnelkövetőket szankcionáljunk: ha valakiről nagy valószínűséggel gyanítjuk, hogy bűncselekményt fog elkövetni, akkor a büntetése, korábbi általa elkövetett bűncselekményektől függetlenül is szolgálhatja az elszigetelés célját. Ezen keresztül is csökkenthető a bűncselekmények száma.⁴ (Mint majd látjuk az elriasztásra kedvezőtlenül hat – csökkenti annak erejét –, ha ártatlanokat is elítélünk.)

Rehabilitáció. A rehabilitáció közgazdasági lényege elvileg, hogy a büntetés során megváltoznak a bűnelkövető preferenciái, esetleg amiatt, hogy olyan egyéb lehetőségek, alternatívák nyílnak meg a számára, amelyek mellett a bűnismétlés kevésbé vonzó. A rehabilitációs célt általában fenntartással szokás kezelni (kétkedve benne, hogy a mai intézményrendszerben valójában elérhető-e). De ismerünk nyilvánvalóan ezt a célt szolgáló büntetéseket is: a kábítószeres esetében az elterelés, vagy máskor a kényszergyógykezelés például valószínűleg a tipikus kivételek.

A rehabilitáció a bevett kontinentális terminológia szerint a speciális prevenció része: az elszigeteléshez hasonlóan ez is a bűnismétlés esélyét csökkenti. Az összefüggésüket az is mutatja, hogy amennyiben a rehabilitáció sikeres, akkor csökkenthető az elszigetelés miatt szükséges büntetés nagysága. Vagyis a büntetés hossza, súlya itt sem a lebukás valószínűségétől, hanem a rehabilitáció sikerességétől, annak esélyétől kell, hogy függjön.

Érdeemes visszatérni az előbb látott etikai dilemmára is: a rehabilitáció esetén a szankció ugyan szolgálja a többiek érdekét is (csökken a jövőbeli bűneseteke száma), de itt valóban igaz, hogy *nem csak* a többiek érdekében büntetik az elítéltet. Ugyanakkor azt is ki kell emelni, hogy az elszigeteléshez hasonlóan, a rehabilitáció sem követeli azt, hogy csak bűnelkövetőkkel szemben lépünk fel. A cél nem a büntetés, hanem a megelőzés. Hasonlóan az elszigeteléshez, ennek alapján is érvelhetünk azok büntetése és rehabilitálása mellett, akik csak várhatóan fognak bűnt elkövetni.

Megtorlás. A megtorlás kulcsa elvileg az, hogy a bűnelkövető kapja meg a „megérdemelt” büntetését. Ugyanakkor éppen a „megérdemeltség”, az arányosság jelenti itt a legfontosabb gondot. A büntetést e szerint ugyanis nem igazolja az, hogy emiatt más (különösen az nem, hogy mások által elkövetett) bűncselekmények elmaradnak. A kérdés az, hogy a valamilyen elv szerint arányos büntetést az elkövető megkapja-e.

A megtorlásmodell joggazdaságtani és szociológiai leírása az arányosságot, az „érdemszerintiséget” általában egy – a bűnelkövetőhöz, illetve az áldozathoz, károsulthoz képest – külső szereplő, a társadalom értékítéletéhez köti: a bűn kapja meg a társadalom, a politikai közösség szerint megérdemelt büntetését; a bűnelkövető bűnhődjön. Pozitívan fogalmazva: a társadalom igazságérzete álljon helyre. A közgazdaságtan azonban, amit gyakran neveznek

⁴ Például Polinsky – Shavell [2009] 47.

„szomorú tudománynak”, továbbviszi ezt a gondolatot: a társadalom igazságérzete akkor áll helyre, ha megszűnik a bosszú iránti vágy. A megtorlás lényege a joggazdaságban tehát a bosszúvágy kielégítése. (Shavell [2004] 537) Ezt az álláspontot több jogelméleti modell is osztja: ezek a jogrendszer kialakulását ahhoz kötik, hogy a magánszemélyek (tegyük hozzá nem csak az áldozat és hozzátartozói, hanem a közvetlenül nem, csak igazságérzetükben sértett kívülállók) lemondanak a bosszúról, és azt a jogszolgáltatóra bízzák.⁵

Ezen a ponton érdemes ismét visszatérni a fenti etikai problémára: a bűnös itt is más érdekében bűnhődik. Kant érvelése szerint ugyan, a megtorlás (a bevett magyar terminológia szerint a büntetés általános elmélete) az egyetlen olyan cél, amely nem mások érdekében bünteti az elkövetőt, de érdemes ezt kiegészíteni a fentiek fényében. Itt a társadalom tagjainak igazságérzete *érdekében*, a vérbosszú, a magánbosszú kiiktatása (és ezzel a viszonylagos béke) *érdekében* büntetjük a bűnelkövetőt. Vagyis itt is igaz, hogy mások érdekében történik a büntetés.

II. Büntetőjogi szankciók hatása

A szankciók hatását elsősorban racionális bűnelkövetők, és azon belül is kockázat-semleges bűnelkövetők esetére érdemes modellezni. Nem azért, mintha a legtöbb érintett kockázatsemleges és racionális lenne, hanem azért, mert ez a legegyszerűbb modell – és már ez is sok fontos összefüggésre rávilágít. Azonban ki majd kell egészíteni azzal, hogy feloldjuk a két feltevést: először – maradva a racionális bűnelkövető feltevésén belül – azt elemezzük, hogy mi történik, ha nem kockázatsemleges. Majd a racionalitás-feltevést is feladjuk: az utóbbi idők egyik legszerteágazóbb kutatási irányát, a korlátozott racionalitás modelljeit vizsgáljuk. Látjuk majd, hogy ezek nem cáfolják alapjaiban a racionális bűnelkövető modelljét, hanem csak a modell egy-két állítását módosítják – illetve olyan kérdésekre keresnek választ, amiket a racionalitás-modell elkerül.

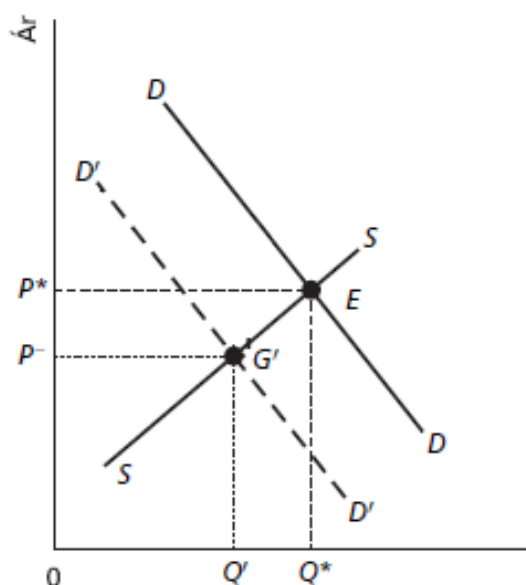
II.1. Racionális bűnelkövető

Racionális ember, akkor folytat egy tevékenységet, ha abból a haszna nagyobb, mint bármilyen alternatív tevékenységből fakadó haszna. Akkor követ el bűncselekményt valaki, ha az abból származó hasznai meghaladják a szankció várható költségeit. Ebben a modellben négy elem hat a döntésre: (i) a bűnelkövetés bruttó haszna (ha nem büntetik az elkövetőt), (ii) az alternatív tevékenységek révén elérhető haszon (az ún. alternatíva költség), (iii) az elítélés valószínűsége és (iv) az elítélés esetén várhatóan kapott szankció miatti kellemetlenség (annak költsége).

Bruttó haszon. A haszon nem csak anyagi-pénzügyi haszon. Haszon minden, ami az adott szereplő számára kedves, vágyott. A közgazdaságtan alapmodelljében a fogyasztó például nyilvánvalóan nem anyagi-pénzügyi előnyt keres, amikor vásárol valamit, hanem valamiféle kielégülést. Az, hogy mitől kapja ezt meg, mire vágyik, nehezen fogalmazható meg. De nyilvánvalóan ezek a vágyai irányítják a döntéseit. Az is nyilvánvaló ebből, hogy a haszon itt egyszerű leíró jellegű fogalom – méghozzá a döntéshozó által a döntés meghozásakor mérlegelt haszonra korlátozódik. nem arról szól, hogy mire *kellene* vágyania. Ugyanígy nem kérdés az, hogy hogyan változnának a vágyai, ha más információkat ismerne, venne figyelembe.

⁵ Lásd például: Bibó [1938]

Érdeemes már itt kiemelni azt, hogy – a közkeletű vélekedéssel szemben – a racionalitás nem követeli meg az összes információ figyelembevételét. A racionalitás nem írja elő azt sem, hogy a rövid távú kielégülésen túli, hosszabb távú hatásokat milyen módon mérlegeljük. (A hosszabb távon jelentkező és a rövidtávú hatások összemérésének módszerét nevezi a közgazdaságtan *diszkontálásnak*.) Etikailag ezek ugyan lehetnek fontosak, mondhatjuk, hogy ezek nélkül valaki rossz döntést hoz, de a modell éppen arra keresi a választ, hogy azt az embert, aki ilyen információk mellett, ilyen „rövidlátó” preferenciákkal dönt, hogyan ösztönözhetjük adott lépés megtételére, vagy éppen elhagyására. Az is igaz azonban, hogy amennyiben például hatásos oktatási, információs programok révén a vágyakat meg lehet változtatni, a potenciális bűnözőket érzékenyebbé lehet tenni a másoknak okozott bajokra (közgazdasági nyelven: a preferenciáik közé emelve azt, hogy érzékenyek legyenek mások szenvedésére – de legalábbis ne okozzon az nekik örömet), akkor ez, vagyis a bruttó előnyök csökkentése, igen hatásos eszköze lehet a bűnmegelőzésnek. Azonban jelen elemzésünk tárgya nem ez: minket *nem* az érdekel, hogy mi más motiválhatná, hanem az, hogy mi motiválja a bűnelkövetőt.

1. ábra: A bűnös tevékenység, szolgáltatás iránti kereslet visszaesése

Természetesen a kielégülésen és hasonló pszichológiai örömkön túl nem feledkezhetünk el az anyagi-pénzügyi hasznokról sem. Vegyük egy tiltott termék (kábitószer, emberek, fegyver, stb.) kereskedelmét, vagy egy gazdasági bűncselekményt. Az ezekből származó bevétel nyilvánvalóan ilyen bruttó haszon. Ahogyan a szubjektív hasznok befolyásolhatók állami (például oktatási) programokkal, úgy ez a haszon sem független a kormányzat lépéseitől. A legegyszerűbb összefüggést a közgazdaságtan piacmodelljei kínálják. Egy ilyen illusztrál az 1. ábra. A bruttó bevétel az egyensúlyi árszint és a forgalmazott mennyiség szorzata. Tegyük fel, hogy a kormányzati politika miatt az adott termék kereslete⁶ visszaesik –, és ezért az ár is és az elérhető bevétel is csökken. Ez eltántoríthat olyanokat, akik korábban az adott tevékenységet folytatták. (Az egyensúlyi mennyiség csökken.)

⁶ Fontos a kereslet azt jelenti, hogy *adott áron mennyit kívánnak az adott termékből vásárolni*. Nem keverendő ez össze azzal, hogy *ha* egy termék ára esik, akkor a keresett (vásárolni kívánt) mennyiség nő.

Minek lehet ilyen hatása? Például, ha egy másik termék kereslete változik. Tegyük fel, hogy a kábítószer felől sikeresen tereljük el az embereket más dolgok felé. Például úgy, hogy elmondjuk (elhitetjük), hogy ezek a – közgazdaságtani nyelven – helyettesítő termékek jobbak, mint amilyenek korábban gondolták. Ekkor az ábrán bemutatott kereslet-csökkenéshez hasonló hatást várhatunk. Hasonlóképpen, ha olyan termékek, amelyek szükségesek a kábítószer-fogyasztáshoz, vagy legalábbis a kábítószerrel együtt fogyasztva növelik annak élvezeti értékét (például a kábítószer-fogyasztáshoz szükséges eszközök), megdrágulnak, nehezebben elérhetőek lesznek, akkor a kereslet szintén vissza fog esni. Ha a hivatali hatalommal elintézhető ügyek száma és súlya csökken, akkor nyilvánvalóan csökken a „befolyás iránti kereslet”. (Vegyük észre: nem arról beszéltünk, hogy a bűncselekmény büntetési tétele emelkedik, hanem arról, hogy más dolgok ára, elérhetősége, más dolgok, más termékek vélt élvezet értéke változik.)

A hasznok között – igaz, azt csökkentő tényezőként – érdemes kitérni az ún. *első személy általi kikényszerítés* problémájára. Több elemzés mutatja be, hogy magát a törvénykövetést is haszonként fogják fel a társadalom tagjai: ha egy törvényes és egy illegális tevékenység más hatásai ugyanolyanok (vagy akár a bűncselekmény nettó hozama némileg magasabb is), akkor hajlamosak vagyunk a legális választani (még akkor is, ha kizártnak tartjuk, hogy szankcionálni fognak minket). „Törvény” alatt itt nem csak pozitív jogot kell érteni, hanem az erkölcsi előírások is ide tartoznak. Az első személy általi kikényszerítés lényege az, hogy a bűncselekményt megfontoló személy áll azért el attól, mert az írott vagy íratlan (vagy akár csak személyesen általa fontosnak tartott etikai) törvény megszegésétől rosszabbul érezné magát. Jól ismert példája ennek *A Keresztapa* c. film klasszikus konfliktusa: Don Corleone nem akar a drogüzletbe belefogni, mert az ellentétes etikai elveivel. Ez az etikai probléma, etikai költség az, amit fel kellene vállalnia – ez az első személy (vagyis a potenciális bűnelkövető) általi kikényszerítés klasszikus példája. Ha ezt elsőre csak irodalmi alkotásnak, a maffiáról alkotott idealizált képnek is tartjuk, a IV. fejezetben a szervezett bűnözés elemzése kapcsán látjuk majd, hogy bizonyos etikai törvények betartása, betartatása, sőt az ezek iránti igény nélkül, e szervezetek nem is életképesek. (Tegyük persze hozzá, hogy Vito Corleone egyúttal politikai kapcsolatait is félti: tart attól, hogy az újfajta üzlet esetén az őt támogató politikusok már nem védenék meg. Ennyiben már nem első személy általi kikényszerítésről, hanem a későbbiekben elemzett elítélési valószínűség – illetve az annak elkerülése miatt szükséges költségek – növekedéséről van szó.)

Alternatíva költség. A közgazdaságtan költségfogalma nem a közvetlen pénzügyi kiadást foglalja csak magában, hanem az ún. alternatíva-költséget. Ennek lényege, hogy amikor az egyik cselekvési lehetőséget választjuk, akkor emiatt lemondunk az alternatívája hozamáról. Egy lépés – például a bűncselekmény – költsége mindig annak az alternatívának a hozama, amelyről lemondtunk emiatt. Amikor valaki adott összeget például egy tiltott áru beszerzésére és kereskedelmének megszervezésére fordít, vagy idejét ilyen cselekmények előkészítésére, lebonyolítására fordítja, akkor ugyanabból a pénzből, illetve ugyanannyi idő alatt nem tud mást tenni – nem tudja például legális úton befektetni, eltölteni azt. Választania kell. És amit nem választ, az abból fakadó hasznót el is bukja.

Az alternatíva költséget befolyásolják azok a programok, amelyek a bűncselekmények alternatíváit akarják bemutatni, népszerűsíteni. Például, ha a rehabilitáció sikeres és a bűnelkövető új kifizetődő alternatívákat (szakmákat, pénzkereseti módokat) ismer fel, akkor elállhat a bűnismétléstől. Vagy például, ha az illegális gazdasági tevékenység alternatívájának a legális, adózott tevékenységet tekintetjük, akkor annak jövedelmezősége is visszahat a bűncselekmények számára – például az adószint csökkentésének csökkentőleg kell(ene) hatnia erre.

Vagyis ez az alternatíva költség felelős azért a keresleti változásért is, amit az 1. ábrán modelleztünk. Fontos kiemelni: nem azt állítja a modell, hogy az alternatíva ismert hasznának (vagyis az adott tevékenység alternatíva-költségének) emelése esetén mindenki csökkenti a bűncselekményei volumenét, mindenki eláll attól. Csak azt, hogy lesznek, akik kevesebbet fognak (sőt olyan is, aki ezért nem kezdi el).

Büntetés. A büntetőjog joggazdaságtani elemzésének középpontjában a büntetés nagysága áll. Az alapösszefüggés egyszerű: minél nagyobb a büntetés annál jobban megfontolja valaki, hogy bűncselekményeket követ-e el.

A joggazdaságtan klasszikus modelljeiben eltérő hatásaik miatt háromféle büntetéstípust különítettünk el. Létezik pénzbüntetés, természetbeni büntetés és stigma.⁷ Érdemes ezek hatásait külön-külön megvizsgálni – és egymás fényében is értelmezni azokat.

Kezdjük a vizsgálatot a pénzbüntetés és a természetbeni büntetések közötti különbségekkel. Egyelőre tegyük fel, hogy a természetbeni büntetés *börtönbüntetés*⁸. A két forma hatásai között a két legfontosabb különbség, hogy

- (i) míg a pénzbüntetés költsége (nagyjából⁹) arányos a büntetés nagyságával, addig a természetbeni esetén ez nincs így, és
- (ii) a természetbeni büntetés nem csak elriaszt, hanem erős elszigetelő hatása is van: a bűnismétlés esélyét azért is radikálisan csökkenti, mert az elítélt a büntetését tölti.

Ad i.) A modellek általában felteszik, hogy amennyiben a pénzbüntetést megduplázzuk (vagy bármilyen arányban emeljük), akkor az amiatti kellemetlenség, költség is hasonló arányban emelkedik. Ezzel szemben nem tételezhetjük fel, hogy egy kétszer akkora börtönbüntetés kétszer akkora kellemetlenséget, költséget okozna. A fő oka ennek az, hogy ebben az esetben a szankció nem azonnal, hanem időben elnyújtva éri a elítéltet: ha a pénzbüntetést 10 %-kal emeljük, azt azonnal ki kell fizetni; ha 10 év helyett 11 éves börtönt ítélünk meg, akkor ennek a plusz egy évnek (plusz 10%-nak) a hatása tíz év múlva jelentkezik. A racionalitás-modell szerint az időnek értéke van: a későbbi ugyanakkora hatás költsége (vagy éppen haszna) kisebb. *Diszkontáljuk* azt – ahogy a közgazdaságtan mondja. Például: ha a pénzbüntetést fix összegű éves járadékként ítélnék meg és itt lenne a változás az, hogy nem tíz, hanem tizenegy évig kell fizetni, akkor a 10%-os emelés súlya itt is kisebb lenne, mint az azonnal fizetendő összeg hasonló emelésének (Garoupa [2003] 12–13, Bronsteen et al [2009]).

Másrészt, a börtönbüntetés terhe ráadásul azért sem nő arányosan annak hosszával, mert a börtönben töltött egységnyi idő (például egy nap, egy hónap, egy év) miatti kellemetlenség vélhetően csökken a bent töltött idővel. Megtanulhatók, megszokhatók a börtönbeli viszonyok. Learning-by-doing – mondja az angol. Az első év terhe sokkal nagyobb, mint a tizenegyediké. (Harel – Segal [1999] 295.)

Ad ii.) Ezt az állítást némileg árnyalni kell. A börtön csak a bűncselekmény elkövetésének közvetlen költségét növeli, de nem teszi azt lehetetlenné – még nem kifizetődővé sem feltétlenül:

⁷ A büntetések ilyen felosztásáért lásd Shavell [2004] 492-514., Posner [2011] 280-287

⁸ A továbbiakban a szabadságvesztés különböző formáit (fogház, börtön, fegyház) egyszerűen börtönként emlegetem majd.

⁹ Nem teljesen azonos, mert – minden más jó dologhoz, jószághoz hasonlóan – a jövedelem, a vagyon esetén is feltételezi a közgazdaságtan a csökkenő határhasonzon létét, vagyis, hogy alacsonyabb jövedelem esetén egy pénzegység értéke nagyobb. És mivel az 1. forint büntetést a teljes jövedelemből, vagyonból vonják el, míg az egymilliomodikat már 999.999 forinttal kisebb jövedelemből, vagyonból, így annak értéke nagyobb. (A pénz csökkenő határhasonznak elemzését a büntetőjog gazdaságtanában lásd Harel – Segal [1999] 298.

a börtönből meg lehet szökni, vagy a tevékenységet át lehet adni másnak, és a börtönből is lehet szervezni. Ez ugyan kétségkívül költségesebb, mint szabadon, de nem biztos, hogy a többletköltség akkora, amennyit ne vállalna fel a tevékenység folytatása érdekében. Másrészt viszont arra is figyelni kell, hogy a börtön egyben információforrás is: könnyen lehet, hogy a többi rab révén a börtönben levők olyan tudásra tesznek szert, olyan technikai ismereteket szereznek, ami a későbbi bűncselekmények elkövetését egyszerűsíti, azok költségeit csökkenti.

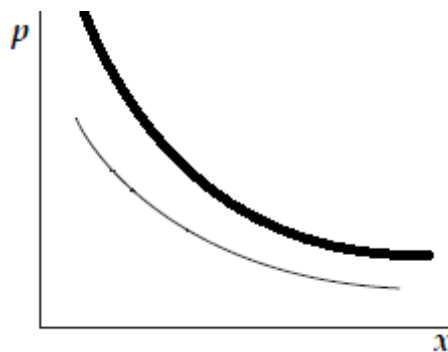
Vessük össze ezzel a két alapformával a *stigma* hatásait! (Posner [2011] 281.) A stigma lehet automatikus és jogrendszer által teremtett. Lényege, hogy mivel a gazdasági-társadalmi kapcsolatok alapja legtöbb esetben a kölcsönös bizalom, a reputáció: a büntetés épp ezt rontja. Az elítélt későbbi gazdasági-társadalmi lehetőségei beszűkülnek, csökken az ismeretlenek bizalma vele szemben. Kérdés azonban, hogy az idegenek, a későbbi potenciális partnerei honnan szereznek tudomást az ő büntetéséről. Jogrendszer által teremtett a stigma, ha kifejezetten ilyen információs rendszert tart fenn a hatóság – ilyen érhető el például az erkölcsi bizonyítvány intézménye révén. (De ilyen az is, ha például egyes bűnelkövetők nevét nyilvánosságra hozzák, közzéteszik – például az erőszaktevők esetén.) Automatikus a stigma, ha ilyen rendszer ugyan nincs, de egyszerűen kiderül, hogy valaki büntetve volt. Például az életrajzból.

Érdeemes a stigma kapcsán kiemelni, hogy a stigma maga is felelős az előbb látott hatásért: a börtönbüntetés kétszeresére emelése azért sem emeli kétszeresére a büntetés terhét, mert a jog által generált stigma gyakorlatilag azonnal jelentkezik, és nem romlik arányosan a reputációja annak, aki hosszabb időt tölt börtönben. Az első időszak már eleve megteremti azt a stigmát, amivel együtt kell majd élni – a hosszabb büntetés nem tesz ehhez hozzá sokat. (Rasmussen [1996], Harel [2012] 30. Igaz, az erkölcsi bizonyítványában is hosszabb ideig marad meg a negatív kitétel, ha valaki hosszabb büntetést kap, és az életrajzban is nehezebb elfedni egy hosszabb kiesést, mint egy rövidebbet.)

A klasszikus büntetőjogi eszközök mind ún. *harmadik személy általi kikényszerítési* technikák: nem a potenciális elkövető lelkiismerete szólal meg (nincs jelentős etikai költség) és nem is az áldozat szankcionál, hanem hozzájuk képest külső szereplők, az állam, vagy a társadalom, az üzleti élet tagjai büntetik meg a bűnelkövetőt. Ezzel szemben *második fél általi szankcióról* akkor beszélünk, amikor maga a sértett fél, illetve annak rokonai, ismerősei lépnek fel a bűnelkövetővel szemben. Jogi eszköz erre például a büntetőügyet követő (esetleg vele párhuzamosan zajló) polgári, tipikusan kártérítési per. De ide sorolandóak bizonyos nemjogi (sőt akár illegális) szankciók is: a bűnelkövetővel szembeni retorziótól, egész a vérbosszúig, amely esetleg már nem is magát a bűnelkövetőt éri, hanem annak családtagjait, szeretteit. Közgazdasági értelemben ezek is költséget okoznak a bűnelkövetőnek – tehát ugyanolyan szankciónak tekinthetők, mint a pénzbüntetés, a börtön és a stigma. Bár a büntetőjog egyik legfőbb célja épp ennek a magánbosszúnak a kiszorítása, de amennyiben ez nem válik (túlzottan) erőszakossá, akkor egyetlen jogrendszer sem próbálja teljes mértékben kiiktatni – például nem akadályozza azt, hogy a károsult, az áldozat hozzátartozói a bűnelkövető reputációját rontsák.

Elítélés esélye – és annak elkerülése. A büntetési tétel emelése persze önmagában csak akkor elriasztó, ha van esély arra, hogy alkalmazzák: minél nagyobb ennek esélye, annál erősebb az (adott szintű) büntetés visszatartó ereje. Vagyis a büntetés nagysága mellett a lebukás esélye is hat: amennyiben tehát sikerül növelni a szankció valószínűségét, akkor ceteris paribus (vagyis a szankció emelése nélkül is) nőhet az elriasztó-erő.

Ugyanakkor ez az elítélési esély nem független a bűnelkövető magatartásától – egész pontosan attól, hogy mit tesz az elítélés megelőzése érdekében. Az elítélés esélye és az elítélés elkerülése (megelőzése) érdekében tett lépések, pontosabban azok költsége közötti összefüggést a 2. ábra mutatja. Minél többet tesz valaki a lebukás, az elítélés megelőzése érdekében, annál valószínűbb, hogy emiatt a szankció elmarad. Ezt jelzi, hogy a függvény, amely az elítélés valószínűségét az ilyen megelőző lépések függvényében mutatja, csökkenő. Az, hogy mekkora az elítélés esélye, nem független attól, hogy a másik oldalon a bűnüldöző hatóság mit tesz a felderítés és az elítélés érdekében. Ha többet, akkor adott megelőzés esetén mindig magasabb lesz az elítélés valószínűsége. A két függvény közül a vastagabb esetén többet tett a bűnüldöző, a társadalom a felderítés, elismerés érdekében.

2. ábra: A lebukás elleni lépések (x) és a lebukás elkerülésének esélye közötti összefüggés (P) – magasabb és alacsonyabb bűnüldözői aktivitás esetén (a vastagabb függvény jelzi az erősebb bűnüldözői aktivitás mellett kialakuló értékeket)

A modell összefoglalása. A joggazdaságtanra jellemző, hogy szereti az állításait viszonylag egyszerű – és ezért viszonylag egyszerűen tesztelhető – modellekbe gyúrni. Amit eddig láttunk az a következő egyszerű képletbe rendezhető: adott szereplő akkor követ el egy bűncselekményt, ha

$$(1) \quad B - OC - x > C(p(x), NB(S_p, S_t, S_s, S_m))$$

ahol

B a büntetendő tevékenységből (elítélés nélkül) elérhető bruttó haszon,

OC : az alternatíva-költség

x : az elítélés (lebukás) elkerülése érdekében tett lépések költsége

C : a szankció miatt várt költség, ami függ az elítélés esélyétől (p) és az elítélés esetén kirótt szankció miatt kellemetlenségtől (NB), mindkettő növeli a költséget – közgazdaságtani, matematikai jelöléssel, a költségfüggvény elítélés valószínűsége és a szankció miatti kellemetlenség szerinti deriváltja is pozitív, vagyis $C'(p) > 0$ és $C'(NB) > 0$.

p az x csökkenő függvénye ($p'(x) < 0$), vagyis minél többet költ valaki az elítélés (a lebukás) megelőzésére, annál kisebb az elítélés esélye (lásd 2. ábra)

NB pedig az egyes szankciótípusok növekvő függvénye – az egyes szankciók: S_p a pénzbüntetés, S_t a természetbeni szankció, S_s , a stigma és S_m a magánszankció. $NB'(S_i) > 0$.

Racionális bűnözők? A bűncselekmények jó része (például felindultságból, vagy valamilyen függőség kielégítése érdekében elkövetett cselekmények, stb.) kapcsán gyakran megkérdőjelezzük a racionalitást. A modell azonban kiindulópontként mindenképpen fenntartható. Mint majd e II.4. alfejezetben, a korlátozott racionalitás elemzésekor látjuk: az ettől eltérő magyarázatok jó része könnyedén építi be ezeket a hatásokat a racionális döntések modelljébe. Azonban bármiképpen is vélekednek mások (például a korlátozott racionalitás modelljeinek kidolgozói) e hatások beépíthetőségéről, abban minden közgazdász egyetért, hogy a racionalitás nem attól függ, hogy anyagi vagy nem anyagi cél mozgat-e valakit: mindkettő lehet racionális (és mindkettőnél lehetnek korlátozottan racionális motívumok is).

II.2. A büntetés elrettentő hatása

A racionális bűnelkövető modellje alapján csak annyit tudunk mondani, amit az első alfejezetben láttunk: a büntetés nagysága és az elítélés esélye is a bűncselekmény ellen ösztönöz. Ezen alfejezet célja az, hogy megpróbáljuk pontosabban megérteni, hogy a büntetések változása hogyan hat a bűncselekmények várható számára. Az alfejezet sok elemet kifejt majd abból, amit az I. fejezetben a különböző célok kapcsán (pl. átváltás elítélés esélye és szankció nagysága között) és az előző alfejezetben (pl. a különböző szankciók eltérő hatásai) láttunk. Eközben egy új elem is előkerül: a különböző szankciók és az elítélés közvetlen társadalmi költsége. Ennek alapján határozhatjuk meg azokat a kérdéseket, amelyeket mérlegelni kell a különböző szankcióformák és az elítélés (lebukás, felderítés) esélyének beállításakor.

Előre kell bocsátani, hogy ebben a fejezetben még nem foglalkozunk azzal, hogy mekkora legyen a várt szankció miatti kellemetlenség, vagyis az (1) egyenletben látott C . Ezt az V. fejezetben fogom vizsgálni. Itt csak az a kérdés, hogy amennyiben e költség, C adott szintjét el akarjuk érni, adott várható szankcióval akarunk megterhelni egy bűncselekményt, akkor azt milyen formában, a szankció súlyosságának és az elítélés valószínűségének milyen kombinációjával tesszük – e két elem emelésének milyen előnyei és hátrányai vannak.

A fejezetben először a kockázatsemleges döntéshozó modelljét elemezzük. Elsősorban a fent már említett okok miatt: nem azért, mert ez a leggyakoribb (bár például a tiltott áruk forgalmazása esetén a kínálati oldalon, vagy a bűnszövetkezetek kapcsán ez reális feltevés lehet), hanem azért, mert ezt a legegyszerűbb leírni. És ennek segítségével egyszerű megérteni, hogy a talán lényegesen gyakoribb kockázatkerülés és a kockázatkedvelés (veszteségkerülés) hogyan módosítja a modellt. Ki kell emelni, hogy a kockázathoz való viszony (vagyis a kockázatsemlegesség, kockázatkerülés, vagy éppen –keresés) nem racionalitás kérdése. Épp azért érdemes ezeket a preferenciákat kategóriákat a racionális döntéshozó modelljén belül elkülöníteni, mert a különböző büntetések másként hatnak kockázatsemleges, kockázatkerülő és kockázatkedvelő (veszteségkerülő) személyekre. Az, hogy az egyes bűnelkövetők, vagy éppen adott bűncselekmény elkövetőinek többsége melyik kategóriába tartozik, empirikus vizsgálat tárgya. Erre az áttekintés, az alfejezet végén kitérünk.

A. Kockázatsemleges bűnöző

A kockázatsemlegesség közgazdasági definíciója az, hogy egy kockázatos eseményt (tehát amelynek a bekövetkezése nem bizonyos, de amely bekövetkezési valószínűsége becsülhető) a döntéshozó a várható érték alapján értékeli. A várható érték az egyes lehetőségek valószínűségének és azok hasznának, költségének szorzatainak összege. Kicsit konkrétan: a

várható szankció az elítélés valószínűségének és az – elítélés esetén kirótt – szankció nagyságának szorzata.

Ha két lehetőség várható értéke ugyanolyan, akkor a kockázatsemleges döntéshozó *definíció szerint* közömbös lesz irántuk. Például, ha egy bűncselekményért biztosan lehet kapni egy 100.000 forint büntetést, míg egy másikért kétharmados eséllyel (ennyi az elítélés esélye) 150.000-et (vagyis egyharmad a büntetlenség esélye), míg egy harmadikért 50% eséllyel 200.000, akkor a kockázatsemleges döntéshozó ugyanolyan súlyúnak érzi a három szankciót. Ha bármelyik szankció, bármelyik összeg bármilyen kis mértékben, akár egy forinttal is emelkedik, akkor már azt fogja súlyosabbnak érezni.

A döntési modell. A döntési modell ez esetben nem az (1) egyenlet szerint alakul, hanem kicsit konkrétabbak lehetünk:

$$(2) \quad B - OC - x > p(x) \cdot (S_p + NB(S_t) + NB(S_s) + NB(S_m))$$

vagyis az egyéni kellemetlenség, a költség egyszerűen az elítélés valószínűség, illetve a büntetés miatti költség, kellemetlenség szorzata. Érdeemes kiemelni, hogy mint fent láttuk, a pénzbüntetésen kívül a többi szankciónál eltérő lehet, hogy az adott büntetést mennyire súlyosnak érzi valaki: nem feltétlenül igaz az, hogy a kétszeres szankciót kétszer olyan súlyosnak érzi valaki – sőt, börtön esetén, a fent látott, diszkontálás miatt kevéssé valószínű, hogy így legyen. (Posner [2011] 287.) A mostani modell azt feltételezi (nem túl erős feltevés), hogy az egyes büntetési tételeket az elítélt ki tudja fejezni pénzben: egy olyan összeggel, amekkora pénzbüntetés azzal a büntetéssel éppen egyenlő kellemetlenséget jelentene számára. Ezt nevezhetjük *pénzbeli egyenértékesnek*. A gyakorlatban ez az összeg lenne, amelynél kisebb pénzbüntetés esetén, ha az elítéltnek lenne lehetősége választani a pénzbüntetés és a nem pénzbeli büntetés között, akkor inkább a pénzbüntetést, míg ennél magasabb pénzbüntetés esetén inkább a másikat választaná.

Mivel a kockázatsemleges döntéshozót, a definícióból következően, az elítélés esélyének és a pénzbünetési egyenértékesek összegének szorzata érdekli, így mindegy, hogy a jobboldalon az első tag, vagyis az elítélés valószínűsége, vagy a második tag, a büntetés miatti kellemetlenség nő meg adott arányban ugyanolyan arányban. Az átváltás ebben az értelemben tehát – arányokban mérve – tökéletes a két elem között: ha akármelyik x -szeresére nő ($x > 1$), akkor a másik $1/x$ -szeresére csökkenhet, anélkül, hogy az elriasztó erő csökkenne.

Következmények: a büntetés formája. Ennek ismeretében megfontolhatjuk a különböző büntetési formák közötti választást. A modell azt mondja, hogy kockázatsemleges bűnelkövetők esetén az *elrettentés szempontjából* mindegy, melyik büntetési formából, milyen összetételben áll össze egy adott kellemetlenség, csak a pénzbünetési egyenértékesek összege számít. Azonban az elrettentő erőn kívül más szempontokkal is számolni kell – még akkor is, ha csak az elrettentést tekintjük a büntetés céljának, mint ebben az alfejezetben tesszük. Két fontos hatást kell még megfontolni: a büntetés társadalmi költségét, illetve a büntetés nagysága és a büntetés miatti kellemetlenség (pénzbünetési egyenértékes) közötti összefüggést.

Társadalmi költségeket alatt itt azokat a költségeket, problémákat értjük, amelyekkel a társadalom többi (az elkövetőn kívüli¹⁰) tagja szembesül a büntetés miatt. Lássuk az egyes

¹⁰ A joggazdaságtani irodalom ismer olyan modelleket is, amelyek a társadalmi költségek között a bűnelkövetőt érő kellemetlenség is helye kap (például Cooter – Ulen [2005], Shavell [2004] 492- 493.) és olyat is, amely az elkövető bűncselekményből fakadó hasznai, illetve az őt a büntetés miatt ért kellemetlenségeket nem tekinti releváns elemnek (például Becker – Stigler [1974/1989], Stigler [1970]). Itt nem foglalok állást ebben a vitában, a következők azt mérik csak, hogy a társadalom többi tagját milyen hatások érik – aki akarja, az itt megállhat; aki akarja, figyelembe veheti ezen túl a bűnelkövetőt ért hasznokat és károkat is.

büntetési nemeket egyesével! A különböző alternatívák közül a pénzbüntetés végrehajtási költsége vélhetően a legkisebb: a behajtásra költeni kell ugyan (fel kell deríteni az elkövető vagyont, le kell azt foglalni, el kell tőle venni. stb.), de amennyiben a pénzbüntetés ezt az összeget meghaladja, akkor itt a társadalom többi tagja nettó bevételre tesz szert. A stigma költsége látszólag szintén elenyésző: csak a megfelelő információs rendszert kell fenntartani. Azonban ez bevételt már nem termel. Ugyanakkor itt szembe kell nézni azzal, hogy mivel a stigma az elkövető reputációját rombolja, későbbi kapcsolatépítését megnehezíti (épp ez a lényege...), így indirekt költségeket okozhat. Elképzelhető például, hogy épp a stigma miatt esik el jövedelmektől – amelyeket más, akár illegális forrásból pótolnia kell. Vagyis indirekt módon épp a stigma terel később a bűnisméltás felé. (Az (1) egyenletben a stigma egyben azt is jelenti, hogy a későbbi időszakban csökken a bűnelkövetés alternatíva-költsége.) A stigma nettó költsége vélhetően magasabb, mint a pénzbüntetésé. De valószínűleg még ez is elmarad a börtönbüntetés költsége mögött, ahol kifejezetten a büntetés maga is követel költségeket a társadalomtól: az őrizet, a fenntartás, az elítéltek ellátásának költségeit (ha azt ők, munkájukkal nem termelik ki). A magánbüntetés, a második személy általi kikényszerítés direkt költsége szintén jelentős lehet; bár ezt az előzőkkel ellentétben nem a kormányzat, a költségvetés viseli, hanem azok, akik a büntetést megszervezik, érvényesítik. Ugyanakkor itt – szemben az állami büntetéssel – egy további indirekt költséggel is számolni kell: a magánbüntetés, magánbosszú megbonthatja a társadalmi békét is, vagyis a konkrét elkövetőn és a büntetést megszervezőkön, lebonyolítókon kívül másokra is költségeket róhat: vélhetően nekik kell a béke helyreállítása érdekében forrásokat áldozniuk.

A pénzbüntetés tehát a legolcsóbb büntetési forma. Ráadásul egyszerűbb növelni is ezt. Ha valamiért hétszeresére (x-szeresére) akarjuk növelni a büntetést, akkor a pénzbüntetést egyszerűen kétszeresére (x-szeresére) kell emelni. A többi büntetési fajtánál ennél nagyobb növelés kell. Mint láttuk a diszkontálás és a megszokás miatt a börtönbüntetés emelése (például megduplázása) nem arányosan emeli (nem duplázza) a büntetés súlyát. Ezt meghaladó emelés kell, ami miatt a börtönbüntetés költségeinek is jobban nőnek. A joggazdaságtan klasszikus modelljei ezt a hatást ugyan csak a börtön kapcsán mutatják meg, de hasonlóan működik minden más olyan szankció is, ahol a büntetés súlyosságát annak tartama, hossza adja. Így a háziőrizet is, vagy éppen a *stigma* is. Utóbbi esetben, kérdés az, hogy a stigma, az elkövető reputációját károsító hatás mennyi idő után gyengül.

Ez az összefüggés azt indokolja, hogy a büntetési formák közül – ha pusztán az elrettentés célját tartjuk szem előtt – a pénzbüntetést kell előnyben részesíteni. Ennek költsége a legkisebb, ráadásul elég a kívánt arányban növelni a mértékét (nem kell azt meghaladó emelést végrehajtani). A racionális és kockázatsemleges döntéshozó, elrettentésre koncentráló klasszikus modellje éppen ezért javasolja azt, hogy érdemes mindenekelőtt a pénzbüntetéssel szankcionálni. (Becker [1968/2004] 185-186.) És csak amikor az kimerült, vagyis az elkövető vagyona nem elegendő a büntetés megfizetésére, akkor indokolt egyéb szankciókhoz folyamodni.¹¹ A további büntetések között is elsősorban a stigma tűnik költség-hatásosabbnak – nem az elzárás, a börtön. Ráadásul a stigmánál nincs is olyan mennyiségi korlát, mint akár a pénzbüntetésnél (az elítélt elérhető, elvonható vagyona), akár a börtönnél (a férőhelyek korlátja).

¹¹ A modell csak a börtönbüntetés szankcióját állítja alternatívaként, de mi itt a stigma hatását is vizsgáltuk. Steven Shavell és Richard Posner például a halálbüntetés, testi fenyítést is – kisebb költségük miatt – a börtön elé sorolja. (Shavell [2004] 512-513. Posner [2011] 284.)

Következmények: átváltás elítélés valószínűsége és büntetés között. Kockázatsemleges racionális bűnelkövető esetén a büntetés súlya és az elítélés valószínűsége között (arányokban mérve) tehát tökéletes a helyettesítés: ha az egyik csökken, de a másik ugyanolyan arányban nő, akkor az elrettentő erő nem változik. Hasonlóan azonban a büntetési formák közötti választáshoz itt is feltehetjük a kérdést: a társadalmi költsége szempontjából mindegy-e, hogy melyiket emeljük – nem szerencsés-e valamelyiket tudatosan csökkenteni, míg a másikat ezzel fordított arányban emelni.

Amennyiben pénzbüntetésről beszélünk, akkor a válasz egyértelmű: a pénzbüntetés emelése költséggel (gyakorlatilag) alig jár. Ezzel párhuzamosan, ha az elítélés valószínűségét csökkentjük, akkor gyengébb felderítési mutató is elég, kevesebbet költhetünk a felderítésre (a rendőrségre, az ügyészségre – sőt mivel kevesebb per lesz, így a büntetőperekre is). Tegyük hozzá, ha a pénzbüntetés emelésével párhuzamosan az elítélés esélyét arányosan csökkentjük, akkor a pénzbüntetés emelése többletbevételt sem hoz: arányaiban annyival többet szedünk be egy embertől, amennyivel – arányaiban - kevesebb embertől tesszük ezt. Utóbbi azonban további megtakarítást jelenthet a behajtás oldalán: lehet, hogy relatíve olcsóbb kevesebb embertől többet beszélni, mint kevesektől sokat. De itt persze számolni kell a pénzbüntetések egyik klasszikus problémájával: ha túlzottan is eltoljuk az arányokat a pénzbüntetés felé (a felderítést, illetve az előző pont alapján az egyéb büntetéseket csökkentve), akkor többeknél alakulhat ki az a helyzet, hogy a büntetés már megközelíti, vagy akár meg is haladja a teljes végrehajtható vagyonukat. Ekkor viszont a behajtási költségek is vélhetően nőnek.

A természetbeni szankciók esetén az elítélés esélye és a büntetés nagysága között a viszony már nem ilyen egyszerű. Egyrészt, ha az elítélés esélye csökken, akkor a büntetéseket arányaiban jobban kell emelni. A fent látott diszkontálás miatt: ha az elítélés valószínűsége felére esik, akkor a büntetés miatti kellemetlenségnek (a pénzbeli egyenértékesnek) kell duplájára nőnie, ami viszont több mint kétszeres büntetést követel. Mint láttuk, erősíti a diszkontálás hatását az is, hogy az egyes büntetések általában összekapcsolódnak: az automatikus stigma vélhetően a börtönbüntetéssel azonnal megjelenik (mindegy milyen hosszú az), vagyis a kétszer akkora börtön nem okoz kétszer akkora stigmát.

Emiatt a börtönbüntetés költsége bizonyosan nő. Lássuk miért! A logika: először azt fogjuk belátni, hogy amennyiben felére csökkenne az elítélés valószínűsége és duplájára nőne a büntetés hossza, akkor nem nőne az összes büntetés költsége (feltéve, hogy egy börtönben ülő elítélt költsége mindig ugyanakkora, nem nő vagy csökken attól függően, hogy hányadik napját, hónapját tölti ott). Ebből következően, ha a büntetések több, mint kétszeresükre kell, hogy nőjenek, ez már az összköltséget is emeli. Miért maradna változatlan a börtönök költsége, ha fele akkora eséllyel kerülnének oda elkövetők, viszont kétszer akkora időre? A válaszhoz induljunk ki abból a példából, hogy kezdetben senki nincs börtönben. Majd 200 ember bekerül egy évre. Ekkor ugye éppen 200 ember számára kell hely abban az évben. Az év végén ők kijönnek, és helyükre kerül másik 200 ember. Továbbra is 200 embernek kell hely. És így tovább. Csökkenjen most az elítélés valószínűsége felére, és nőjön a büntetés kétszeresére: vagyis az első évben 100 ember kerül be, viszont két évre. A második évben melléjük jön újabb 100 ember, vagyis ekkor 200 ember lesz börtönben. A második év végén szabadul 100, de bejön helyettük újabb 100 – vagyis marad a létszám 200. És így tovább. Mindkét esetben 200 főt kell elhelyezni. Ha azonban az elrettentés miatt növelni kell a börtönbüntetések hosszát, ha csak egy kicsivel is, akkor a második év végén a harmadik év egy részében az első évben elítélt 100 fő még bent lesz, míg a harmadik évi 100 már bekerül, vagyis növelni kell a kapacitást.

A börtönbüntetések esetén tehát az elítélés esélyének csökkentésekor csak úgy tarthatjuk fenn az elrettentő erőt, ha növeljük a büntetés társadalmi összköltségét. Valószínűsíthetjük, hogy az elítélési esély csökkentése miatti költségmegtakarítás meghaladja a büntetés többletköltségét. Vagyis érdemesnek tűnik megpróbálni, adott elrettentő erőt hosszabb börtönbüntetéssel és kisebb elítélési valószínűséggel elérni.

Stigma esetén, mivel ez is időben elhúzódó büntetési forma, szintén igaz az, hogy vélhetően nő a direkt és indirekt költsége a büntetésnek, ha kevesebb embert jobban büntetünk. Itt azonban a büntetés növelésének költsége vélhetően messze elmarad a börtönbüntetések előbbi példában látott költségnövekedésétől. Tehát, ha a börtönbüntetések esetén a „kevesebbet jobban büntetni” program költsége (valószínűleg) alacsonyabb, mint a „többet, de egyesével rövidebb börtönnel sújtani” megközelítésé, akkor ez a költségcsökkenés várhatóan még jelentősebb a stigma súlyának (az általa keltett pénzbeli egyenértékes) emelésékor. Vagyis itt is érdemesnek tűnik adott elrettentő erőt mindig a stigma miatti káros hatások (pénzbeli egyenértékes) növelésével és az elítélési esély ezzel fordítottan arányos csökkentésével elérni.

B. Kockázatkerülő bűnöző

A kockázatmentesség fenti definíciója alapján meghatározhatjuk, ki is kockázatkerülő. A kockázatkerülés közgazdasági definíciója szerint az ilyen döntéshozó nem csak a várható értékre figyel, hanem a szórásra¹² is: a nagyobb szórást kedvezőtlenebbül éli meg. Igazolható, hogy ha csökkentjük az elítélés esélyét és azzal fordított arányban növeljük a büntetés nagyságát (pénzbeli egyenértékesét), akkor ezáltal a szórás nő. Vagyis a kockázatkerülő döntéshozó az esélycsökkenés-büntetésemelés stratégiát rossznak tartja. Ennek erősebb visszatartó, elriasztó hatása van. A fent látott példában a kockázatkerülő döntéshozó számára a három eset nem lesz ugyanolyan súlyú: a legrosszabb az 50% eséllyel kapott 200.000-es pénzbeli egyenértékkel bíró büntetés, míg a legkisebb súlyú a biztos 100.000-es súlyú büntetés. Utóbbi visszatartó ereje a legkisebb.

Következmények: átváltás elítélés valószínűsége és büntetés között. Láttuk, hogy kockázatmentes elkövető modelljében, hogy az elítélés alacsony esélye „kiváltható” a büntetés emelésével – úgy, hogy az elrettentő erő változatlan marad. Mindegyik büntetési forma esetén igaz ez, csak különböző mértékben kell emelni a büntetéseket.

A büntetés súlya és az elítélés esélye közötti helyettesítés a kockázatkerülésnél is megmarad, csak az arányok (és ezért a társadalmi költségeik) módosulnak. Itt az elítélés valószínűségének csökkenése – változatlan büntetési tételek mellett – kevésbé csökkenti az elrettentő erőt, mint a kockázatmentes döntéshozó esetén, mivel ekkor a szórás, vagyis a kockázat is nő. Kockázatkerülő bűnözők esetén tehát, ha felére csökken az elítélés esélye, az nem csökkenti 50%-kal az elrettentő erőt – és nem kell ezért kétszeresére emelni a büntetés súlyát. Elég kevésbé emelni. Vagyis ha a bűnelkövetők kockázatkerülők, akkor az „alacsony lebukás – magas szankció” politika még jobbnak tűnik: nő az elrettentő erő és csökken a társadalmi költség is.

¹² A szórás a variancia négyzetgyöke. A variancia ilyen esetben $VAR = p(NB - pNB)^2 + (1-p)(pNB)^2$, ahol $NB=A/p$. Innen: $VAR = A^2(1/p - 1)$, ami p csökkenő függvénye.

C. Kockázatkedvelő, veszteségkerülő elkövető

A veszteségkerülés a kockázatkerülés ellentéte: egy ilyen döntéshozót a lebukási esély és a büntetés ugyanolyan arányú emelése közül az első riasztja el inkább. Számára a szórás kifejezetten kellemes. Vagyis a biztos büntetés esetén, amikor a legkisebb a szórás, akkor érhetjük el a legerősebb elriasztó hatást.

Következmények: átváltás elítélés valószínűsége és büntetés között. Az előzők alapján nem meglepő, hogy itt is van átváltás az elítélés esélye és a büntetés között. Kockázatkedvelő-veszteségkerülő elkövető esetén azonban az esélycsökkenés arányánál magasabb emelés kell a büntetésben, hogy ugyanazt az elriasztó erőt fenntarthassuk.

Kockázatkedvelők a bűnözők? A közgazdaságtani modellek általában azt feltételezik, hogy az emberek kockázatkerülők.¹³ Ezzel szemben a kriminológiában bevett állítás szerint a bűnelkövetőket inkább ez a modell írja le: a lebukás esélyének emelése erősebben hat.¹⁴

A paradoxon feloldásához általában, Daniel –Kahneman és Amos Tversky kilátás-elméletét hívjuk segítségül. (Kahneman – Tversky [1979/1998])¹⁵ Eszerint a kriminológiai állításából következő tény, vagyis, hogy a bűnözők kockázatkedvelő módon viselkednek nem egyedi, nem a többségtől eltérő preferenciára utal, mint mondjuk a szerencsejátékosok esetén. A bűnözők kockázatkedvelése teljesen „természetes”, átlagos: azzal magyarázható, hogy a büntetés az elkövető számára veszteség. A kilátáselmélet egyik legfontosabb állítása szerint ugyanis az emberek általában kockázatkerülők, ha a kockázat abban jelentkezik, hogy valaki többet vagy kevesebbet nyer-e; de kockázatkedvelők, vagy más ként: veszteségkerülők, ha a kockázat az, hogy többet vagy kevesebbet veszítenek-e. Vagyis a bűnözők azért kockázatkedvelők, mert a büntetés veszteség.

Jegyezzük meg már itt: a kilátáselméletet a legtöbben már nem a klasszikus racionális modell részeként kezelik, hanem éppen annak kritikájaként. Ez az állítás azonban az itt bemutatott racionalitás-elmélet alapján vitatható: a kilátáselmélet is csak kiegészíti a racionalitás modellt, egy olyan preferenciákkal kapcsolatos feltevést fogalmaz meg, amely jól beilleszthető a racionális bűnelkövető modelljébe.

Kockázatkedvelés-veszteségkerülés, mint a világosan előre meghatározott büntetések melletti érv. Ritkábban foglalkozik vele az irodalom, de szintén a kockázatkedvelésből vezethető le az is, hogy a ma ismert büntetőjogi rendszerekben miért előre (nagyjából) adott a kiszabandó büntetés. Ennek elrettentő hatása ugyanis erősebb, mint ha az elítélés esetén a büntetés nagysága is kevésbé kiszámítható lenne, az további kockázatot jelentene – vagyis a szankció köze sem lenne kiszámítható, lehetne nagyon kicsi és nagyon nagy is. Például hasonlítsunk össze két rendszert! Az egyikben előre adott, hogy elítélés esetén egymilliót kell fizetni (vagy hat évet ülni), a másikban fele-fele eséllyel fizethet 500.000-et vagy másfélmilliót (ülhet három vagy kilenc évet) – miközben az elítélés esély nem változik. A második esetben egy újabb kockázat kerül a rendszerbe (nő a szórás), amit a kockázatkedvelő-veszteségkerülő potenciális elkövető kedvel – emiatt csökken az elriasztó erőt. (Harel – Segal [1999] 300-306, Harel [2012] 41-42)

¹³ Mindezt azért, mert a jövedelem, mint minden más jószág határhazsna csökkenő, ezért kevésbé szeretünk kockáztatni: a biztos átlagos jövedelmet többre értékeljük, mint azt, ha ezen átlagoshoz képest jó esetben kapnánk valamennyivel többet, míg rossz esetben buknánk – de a várható jövedelem ugyanannyi lenne.

¹⁴ Lásd például: Grogger [1991], Harel [2012] 22

¹⁵ A kilátáselmélet büntetőjogi alkalmazásáért lásd Guthrie [2002-2003], Neilson [1998].

II.3. A szankción kívüli elemek

Az eddigiekben az elítélés valószínűségére úgy tekintettünk, mint amely csak jelentős kiadások árán emelhető. Ez azonban nem feltétlenül igaz. A látenciát emeli, az elítélést nehezíti jónéhány – elsősorban az eljárásjogi, alkotmányjogi – korlát is. Például a polgári perekhez képest a büntetőperekben elvárt magasabb bizonyítási feltétel, a bizonyítási eszközök korlátozása (például a mérgezett fa gyümölcsének elve), a vádlott vallomástételi kötelezettségének hiánya. Ezen akadályok eltávolítása közvetlen költséget (költségvetési, közösségi erőforrásfelhasználást) nem okozna. Létük ezért – első látásra – nem igazolható. De csak első látásra; csak, ha a közvetlen költségekre koncentrálunk. Lebontásuknak, nyilvánvalóan lennének nem közvetlen költségei – épp olyanok, amelyekkel a közgazdaságtan, a joggazdaságtan szívesen foglalkozik: megváltozna az emberek magatartása. Ezeket a hatásokat veszi számba ez az alfejezet. A többihez hasonlóan itt is tartózkodni fogok attól, hogy a „szükségesség”, „jószág” kérdésében állást foglaljak, csak a hatások azonosítása a cél.

Ugyanakkor, ugyanúgy, ahogy a racionális bűnöző modellnél is láttuk, igazán tesztelhető magatartási előrejelzéseket csak akkor tehetünk, ha a döntéshozó preferenciáival is foglalkozunk. Nem abban az értelemben, hogy jó, értelmes, racionális és rossz, értelmetlen, irracionális preferenciákat azonosítunk, hanem úgy, hogy azembereket, preferenciák alapján csoportosítani próbáljuk. (Innentől az előrejelzéshez csak azt kell kérdezni, hogy melyik csoportba tartoznak inkább, többségében a döntéshozók.) Két nagy, élesen eltérő magatartási hatásokat mutató csoportot elemeznek a modellek. Az egyik modell típus abból indul ki, hogy a döntéshozók olyan személyek, hivatalok (ügyészek, rendőrök, bírák, stb.), akik a társadalom javát, a hatékonyságot keresik. A másik abból indul ki, hogy ezek a személyek, szervezetek a saját hasznukat próbálják növelni. Előbbi feltevésre épül a hatékony szervezetek modellje, amely a szabályokat annak alapján értékeli, hogy azok révén csökkenethető-e az óhatatlanul bekövetkező hibák száma, súlya. Utóbbi (önérdekkövető döntéshozó) feltevésre a public choice, illetve az ügynökmodell magyarázatai épülnek. Az alfejezetben először ezt a két modellt fogom bemutatni, majd azt a jogintézményt, amelynek a megítélésében talán a legerősebb az ellentét a két felfogás között. Ez a vádalku. A hatékonysági modell szerint a vádalku lehetőségének inkább pozitív (és korlátozásának, ezért inkább negatív) hatásai vannak. Az önérdekkövetést feltételező modell lényegesen szkeptikusabb ezen jogintézmény magatartási hatásaival kapcsolatban.

Hatékonyságkereső döntéshozó – hibamodell. E modell abból indul ki, hogy a felderítésben, a perben a vádló oldalán részt vevő feleket az motiválja, hogy a *közösség számára* minél jobb eredményt érjenek el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezt a társadalmi célt mindig el is fogják érni. Egyrészt az erőforrások korlátozottak. Meg kell azt osztaniuk különböző ügyek között. Például az előző alfejezetben látottak szerint, ha csak az elriasztás a cél, akkor érdemes az erőforrásokat azokra a bűncselekmények felé eltolni, a felderítést azok körében magasabban tartani, amelyek elkövetőire érzékenyebbek a lebukás valószínűségére. Másrészt, (a korlátozott erőforrások miatt is) mindig számolni kell azzal, hogy hozhatnak téves, nem megfelelő döntéseket. Kialakulhat ún. első és másodfajú hiba. Elsőfajú hibán azt értjük, hogy ártatlan embert ítélnak el, másodfajú pedig azt, hogy bűnöst nem ítélnak el, nem szankcionálnak. Ez utóbbit értettük eddig látencián, a szankció elmaradásán. Ezen hibák esélyét ugyan kiküszöbölhetetlenek, de esélyük függ az említett eljárásjogi, alkotmányos szabályoktól – különösen azért, mert a bírák, ügyészek, rendőrök más döntéseket hoznak azon szabályok mellett, mint azok hiányában. Ha például egy eljárásjogi szabály miatt körütekintőbben, elővigyázatosabban járnak el, akkor csökken az ilyen hibák esélye, súlya. Vagy ha egy

eljárásjogi szabály miatt inkább az egyik (és nem a másik) bűncselekmény felderítésére összpontosít.

Márpedig ezek a hibák, komolyan hatnak az eddig bemutatott ösztönzőkre. Pontosabban azt eddig is láttuk, hogy a másodfajú hiba (a látencia) növekedése csökkenti adott büntetés elriasztó erejét. De hat az elsőfajú hiba esélye is: az szintén csökkenti azt. Ha ugyanis van esélye ennek, hogy akkor is szankcionálnak minket, ha ártatlanok vagyunk, akkor a bűnösség esetén fenyegető büntetés súlya csökken. Ugyanis nem a várható büntetés abszolút értéke tart vissza, hanem az, amennyivel a bűnösség esetén a szankció meghaladja az ártatlanság esetén várhatót. Ez a bűncselekmény ára. És ezt a különbséget mindkét hiba csökkenti. A büntetőjog kiszámíthatósága, az, hogy a bűnös és csak a bűnös bűnhődjön, vagyis a szankció ebben a kettős értelemben legyen bizonyos, nem csak az igazságosság alapján várható el, hanem az elriasztást is erősíti. Ez az ún. jogi hiba modellje. (Posner [2011] 280.)

Érdekes ezen a ponton kiemelni azt, amit az irodalom túlzott elrettentésnek [overdeterrence] nevez. Ennek egyik felfogása¹⁶ az, hogy az elsőfajú hiba nem csak azt okozza, hogy kevésbé tűnik „rossznak”, „szankcionálnak” a bűncselekmény, hanem azt is, hogy azoktól a tevékenységektől is tartózkodni fognak az emberek, amelyek esetén az elsőfajú hiba esélye magas. Legális tevékenységektől is elriaszt – az elsőfajú hiba miatt – a büntetőjog. Például olyan gazdasági tevékenységektől, amit sokszor minősítenek (tévesen) bűncselekménynek. Vagy például, ha attól való félelemben, hogy a közeledést zaklatásnak minősítik, az udvarlás szorul vissza. (Fontos persze látni, hogy ezt a túlzott elriasztást nemcsak az elsőfajú hiba okozza, hanem az is, ha – ugyan a jogalkalmazás hibátlanul működik, azonban – a büntetést elkerülni szándékozó racionális szereplő nem tudja hol húzódnak a legális tevékenység határai.)

A bizonyítási elv az első és a másodfajú hiba nagyságára közvetlenül is hat: egy büntetőperben a vádlott elítéléséhez lényegesen magasabb bizonyosságot vár el a jog, mint amennyi polgári perben az alperes elleni döntéshez kell. Ez a szabály nyilvánvalóan csökkenti az elsőfajú hiba elkövetésének esélyét – hiszen azonos bizonyítékok mellett könnyebben (nagyobb valószínűséggel) dönt az alperes ellen a polgári per bírója, mint a vádlott ellen a büntetőperé. De ezen közvetlen hatás mellett megjelenik egy másik, közvetett is: a nagyobb elvárás vélhetően nagyobb erőfeszítésre is ösztönzi az ügyészséget, a rendőrséget.

Ha az a kérdés, hogy jó (hatékony) szabály-e ez, vagyis ami ugyan csökkenti az elsőfajú hiba esélyét, de növeli a másodfajúét, akkor ezt csak annak fényében válaszolhatjuk meg, ha tudjuk, hogy milyen büntetőpolitikai célt is helyez valaki előtérbe. Például, ha a cél az elzárás, akkor az elsőfajú hiba nem számít, csak az, hogy potenciális bűnisméltés esély csökkenjen. Vagyis a büntető eljárásjog jog célja a másodfajú hiba csökkentése kell, hogy legyen. Hasonlóképp a másodfajú hibára koncentrálna a rehabilitáció célja. A tipikus érvelés azonban általában az elriasztó hatáson túl a két hiba egyéb következményeit is figyelembe veszi, és ennek alapján érvel a magas bizonyítási elvárás mellett. E szerint a társadalom az elsőfajú hibát súlyosabbnak érzi, mint a másodfajúét, inkább elfogadja a bűnössel szembeni szankció elmaradását, mint egy ártatlan elítélését. Ez utóbbi a társadalom értékítéletét – vagyis, végső soron – a megtorlás célját emeli be az érvelésbe. Ezt fogalmazza meg híres mondásában Blackstone: „jobban elviseljük, ha tíz bűnös szabadon marad, mintha egy ártatlan börtönbe megy.”

Ugyanakkor Keith N. Hylton és Vikramaditya Khanna szerint a magas bizonyítási elvárás nehezen igazolható a hibamodellel alapján. Modellje szerint az eljárásjogi szabályok megalkotásakor háromféle költségre kell figyelni: a szankció miatti költségre (ide értve az

¹⁶ A másik felfogás az ún. hatékony elrettentés modelljéhez kapcsolódik – ezt majd az ötödik fejezet tárgyalja.

eljárási költségeket is) [sanctioning cost], a nem megfelelő elriasztás miatti költségre (pontosabban: az e miatt fennmaradó bűncselekmények miatti kárra) [deterrence cost], és az ún. elégedetlenség, csalódás miatti költséget [disutility cost], ami abból fakad, hogy a társadalom rosszul éli meg, a polgárok rosszul érzik magukat, ha szembesülnek az első és a másodfajú hibákkal. Utóbbiról felteszik, hogy elenyésző. Az első kettő pedig ugyan ellentétesen változik, ha az elvárt bizonyítási szint nő (az elriasztás hiánya miatti költség nő, a szankció költsége viszont csökken), de a kettő közül az elrettentés hiánya miatti költség változása sokkal erősebb. Például, ha az Egyesült Államokban a büntetőügyekben nem a reasonable-doubt szabály alapján döntenének, hanem a polgári perekben megszokott (preponderance of evidence) szabály szerint, akkor ugyan a büntetések költsége emiatt nőne (például a börtönnépesség létszámának emelkedése miatt), de a bűncselekmények számának visszaesése miatt, a bűncselekmény miatti károk háromszor ekkora értékben csökkennének. (Hylton - Khanna [2007] 69-73.)

A közvetett (ösztönzési) hatások sokkal fontosabb szerepet játszanak, ha a felhozható bizonyítékok körét korlátozó szabályokat vizsgáljuk. Ezek léte azt jelenti, hogy hiába jelezne egy bizonyíték (majdnem) egyértelműen, hogy a vádlott bűnös, a gyanú megalapozott, vagyis hiába csökkentené le a másodfajú hiba esélyét, az információt a bíróság nem veheti figyelembe.¹⁷ E tilalmak esetén a normatív joggazdaságtan elsősorban az eljárás olyan költségeit emeli ki, amelyek nem a hatóságnál, hanem az eljárás alá vontnál, vagy másoknál jelentkeznek. A nyomozás nyilvánvalóan megterheli azt, akit gyanúsítottként, vagy akár csak bizonyítékot szolgáltatni, tanúskodni, stb. köteles félként érint. Adott bizonyítási lépés értékelésekor nem csak az első- és a másodfajú hibát és a hivatali (rendőrségi, ügyészségi, bizonyítási, bírósági) költséget kell számba venni, hanem ezt is. A tiltás (illetve a bírósági eljárásban való felhasználási lehetőség kizárása) elsősorban azért fontos, hogy arra ösztönözze a szervezeteket, hogy más bizonyítékok után, más bizonyítási stratégiákkal induljanak el. Olyanok után, amelyeknek ez a „külső költsége” alacsonyabb.

Ugyanakkor ez önmagában még mindig nem elég indok – arra is választ kell adni, hogy ezt az ösztönzést miért a tiltással akarjuk elérni, miért nem elég a kártérítés. Miért kell azt mondani, hogy soha nem használhatók, miért nem elég azt mondani, hogy kártérítést kell fizetni, ha ártatlan ellen vetik be ezeket? (Vannak, ugye, olyan nyomozati, büntető eljárási döntések, amelyeknél az okozott kár, sérelem, megtérítése, kompenzálása révén próbáljuk a prevenciót, a rossz, megfontolatlan döntések elkerülését elérni.) A válasz általában abból indul ki, hogy a tiltás hatása erősebb. (De hogy miért hatásosabb ez a technika, azt már a másik modell alapján fogjuk majd megérteni: a konkrét döntéshozó kevésbé veszi figyelembe a későbbi hivatali költségeket, a kártérítés miatti későbbi költségvetési kiadásokat, mert erre nincs megfelelő ösztönzése – az ügynökprobléma jelenik ebben majd meg.)

Kicsit tovább kell lépni, ha az a kérdés, hogy milyen hatásai vannak a „hallgatás jogának”. Egyrészt, természetesen, itt is igaz, hogy ez arra ösztönzi az ügyészséget, hogy más bizonyítási eszközöket keressen, hiszen nem hagyatkozhat arra, hogy a vádlotthoz intézett „keresztkérdésekkel” fogja „kiugratni a nyulat a bokorból”. Ugyanakkor itt a vádlott ösztönzőit is figyelembe kell venni. A modellek azt emelik ki, hogy a hallgatás lehetősége megkönnyítheti az ártatlanok dolgát. Az, hogy a vallomástétel (vagy bármilyen bizonyítási eszköz) az

¹⁷ Ezek a szabályok kicsit bonyolultabban hatnak az elsőfajú hiba esélyére. Amennyiben a hatékonysági modell keretei között maradunk, akkor ezek a szabályok némileg növelik az elsőfajú hiba esélyét is. Ugyanis ezen lépések egyben az ártatlanság bizonyítását is egyszerűbbé tennék. (A hatás azért kisebb azonban, mert az adott bizonyítási lépés megtételét nem csak az motiválhatja, hogy felhozzák a perben – ez, ugye, nem lehetséges –, hanem egyszerűen az igazságkiderítésének vágya is. Például ezem alapján meggyőződhet az igazságot kereső hatóság, hogy érdemes-e más, bíróság előtt is felhozható bizonyítékok után mennie.

ártatlanok felmentésének az esélyét növeli-e, attól függ, hogy segít-e az a „szűrésben”, vagyis a két csoport, az ártatlanok és a bűnösök elhatárolásában. Ha igaz az, hogy az ártatlanok releváns információt adhatnak a vallomás során, és ezzel javíthatják az esélyeiket, akkor csak egyszerűsíti a dolgukat, ha egyes bűnösök élnek a hallgatás jogával. Könnyebb megkülönböztetniük magukat, mint ha mindenkinek vallomást kellene tenni – és ezért a bűnösök közül több (majd mind) próbálná magát ártatlannak hazudni. Vagyis ezen magatartási hatás miatt egyszerűbbé válik mind az első, mind a másodfajú hiba csökkentése.

Önérdékkövető döntéshozók. Ebben a modellben a rendőrség, az ügyészség, a bíróságok alkalmazottjai, akik a valós döntéseket hozzák, nem a közérdeket követik, hanem saját személyes anyagi, karrier, reputációs vagy egyéb vágyaikat akarják kielégíteni. Pontosabban: a közérdeket akkor követik, ha személyes vágyaik csak akkor elégíthetők ki, ha a közérdeknek megfelelő döntéseket hoznak. E tekintetben a modell ugyanazt tételezi fel róluk, mint bármilyen más alkalmazottról: az ún. ügynökprobléma jelenlétét, vagyis, hogy a más érdekében eljáró ügynök, beosztott a saját érdekeit tartja szem előtt és nem a megbízójáét. Az önérdékkövető bűnüldöző, bíróság modellje azonban a tekintetben túllép a hagyományos ügynökmodelleken, hogy már azt sem feltétlenül tételezi, hogy a megbízó a közérdeket követi: ha megbízónak a kinevezésről, visszahívásról döntő, a végső soron a munkával elszámoltató politikusokat értjük, akkor róluk sem feltétlenül tételezzük fel, hogy a saját egyéni választási, karrier, és egyéb érdekük elé helyeznék a közérdeket. Őket is a választók, a politikai közösség által megbízott, felhatalmazott ügynököknek kell tekinteni, akik szintén nem feltétlenül a megbízói érdekeit követik. Vagyis itt egy kétszintű ügynökproblémával kell szembenézni: a klasszikus megbízó-ügynök viszonytal a megbízó és a bűnüldözők, illetve a bíróságok között, illetve egy politikai ügynökproblémával a közösség és a politikusok (akik egyben a bűnüldözők, bírók megbízói és ellenőrei) között.

Az ügynökprobléma esetén az alap gond mindig abból fakad, hogy azonosítani kellene az ügynök, a megbízott vágyait, céljait: ha ezt ismerjük, akkor lehet tenni annak érdekében, hogy ezeket csak akkor érhesse el, ha a megbízó, illetve esetünkben a közösség érdekeit szolgálják a lépései, döntései. És e tekintetben – tegyük hozzá: a hasonló megbízotti pozícióban dolgozó egyéb állami alkalmazotthoz hasonlóan – nem állunk túl jól: keveset tudunk a célfüggvényekről. Általában abból indulunk ki, hogy a jutalmazás, előmenetelnél figyelembe vett szempontok azok, amelyek alapvetően motiválják őket. Az egyik legismertebb modell e tekintetben Landes-é, aki szerint a fő cél a bűnüldözők oldalán a magas „vádhatékonyság”, vagyis a büntetések magas száma és súlya. (Landes [1971], Easterbrook [1983]) Tegyük hozzá: e modell szerint az sem zavar, ha ártatlanokat ítélnék el, csak a kiszabott ítéletek számítanak. Mások szerint a vád sikerességénél fontosabb a népszerűség – vagyis nem minden ügy egyformán fontos, hanem a nagyobb közfigyelmet kapó ügyek előtérbe kerülnek. Összefügg ez a motivációs modell azzal, hogy a vádhatóság, a rendőrség végső soron politikai célokat követ – legalábbis annyira, hogy a közvélemény támogatást meg akarja nyerni. Harmadrészt léteznek modellek, amelyek a korrupció (általában kifejezetten anyagi, vagy egyéb juttatások) szerepét hangsúlyozzák: a döntések mögött közvetlen – és többé-kevésbé anyagi – motivációkat vélnek felfedezni.

Mivel e tekintetben elég nagy a bizonytalanság, így érdemes megfontolni az ösztönzés helyett a szankció logikáját is. Ez a technika, mivel nem tudjuk, hogy mivel lehet ösztönözni, így nem is azzal próbálkozik, hanem inkább tiltja azokat az eszközöket, amelyeket, ha ezen egyéni érdekek miatt használják őket, nagy károkat okozhatnak. Ezeket a károkat Hylton alapján érdemes két csoportra bontani: a direkt korrupcióra és az ún. járadékvadászatra.

A korrupcióra jó példa az, amikor az ügyész azért indít nyomozást, azért fenyeget egyes nyomozati lépésekkel, hogy azzal „zsarolhassa” a másik oldalt – ilyen vagy olyan „ellenszolgáltatásokat” érve el.¹⁸ Gyakran felbukkanó érv ez a bizonyítási eszközök fent látott korlátozása mellett: azok az eszközök esetén, amelyek valóban jelentős költséget rónak, jelentős hátrányt jelentenek az eljárásba bevontakra, vélhetően az elérhető ellenszolgáltatások esélyét, nagyságát is növelik. Azoknál az eszközöknél, ahol alapvető emberi jogok sérülnének (például a kínvallatás) általában az ilyen eszköz alkalmazásával fenyegetett fél fizetési hajlandósága is magasabb, mint mondjuk egy egyszerűbb engedély nélküli házkutatás, vagy lehallgatás esetén. Vagyis a súlyosabb sérelmet okozó eszközök gyakoribb tiltása nem csak azzal igazolható, hogy az emberi jogok listáján előbbre levő, súlyosabb jogot sértenek, hanem azzal is ezekkel inkább lehet visszaélni.

A járadékvadászat modellje esetében a „jutalom” nem attól érkezik, akit az eljárás terhel, és maga a jutalom is sokszor áttételesebb. Tipikus formája ennek az ún. szelektív kikényszerítés, vagyis amikor nagyobb erőt mozgósít az itt elemzett döntéshozó az olyan bűncselekményt felderítése érdekében, ha abba valamelyik társadalmi csoport érintett. Nagyobb valószínűséggel deríti fel azokat a bűncselekményeket, amelyeket a „nem szeretett” csoport követ el (a gyanúsított abból kerül ki, vagy az elkövetők között statisztikailag felülreprezentált), vagy amikor az áldozat a „szeretett” csoportból kerül ki. Erre a döntéshozót sok minden ösztönözheti – általában nem a „szeretett” csoporttól érkező közvetlen anyagi juttatás, hanem a felettesek politikuskok elvárása (akik mondjuk a „szeretett” csoport szavazataira vadásznak), a döntéshozó reputációjának vágya, (politikai vagy egyéb) preferenciáinak kielégítése. Ezek a szelektív felderítési politikák az elriasztási hatás szempontjából tipikusan károsak – túl azon, hogy nő ezek miatt a hiba esélye, a büntetések súlya is csökken. Például a stigma hatása. Ráadásul az ilyen torzítás mindkét csoportban olyan magatartási ösztönzőket teremt, amelyek nem feltétlenül szerencsések. Mint a hibamodellnél láttuk, az elsőfajú hiba olyan tevékenységektől is elriaszthat, amiktől nem akarnánk – ez a hatás itt a „nem szeretett” csoportnál még súlyosabb lehet. Ennek fényében talán egyértelmű, hogy milyen magatartási változások előidézésének vágya motiválhatja, például a faji, nemzetiségi, vallási, stb. profilozást tiltó szabályokat. (Hylton – Khanna [2007] 75-79.)

Vádalku. A vádalku, ha hatékony szervezeteket tétéleznénk fel, kifejezetten üdvözlendő eszköz lenne. Ennek megértéséhez először azt kell belátni, hogy a joggazdasági modell szerint a tárgyalásról való lemondás nem jelent feltétlenül enyhítést. Ugyan egy hatékonyságkereső ügyész vélhetően alacsonyabb büntetéssel is kiegyezik, mint amit a bíróság kiszabna, de ez nem jelenti azt, hogy csökken is a büntetést. A modell abból indul ki, hogy az ügyész és a vádlott (képviselője) soha nem lehet bizonyos abban, hogy a bíróság neki ad igazat. Többek között a vád elbukásának az esélye is benne volt eddig a p -ben, az elítélés esélyében. Legyen a vádlott elítélésének esélye adott pillanatban p_E – legalábbis így véli az ügyészség. A büntetés pedig, amit a vádlott kapna ΣS_i . Tegyük fel, hogy az ügyészség nem ezt a büntetést szabja a vádalku feltételeként, hanem csak ennek várható értékét, $p_E \Sigma S_i$ -t. Ez ugye kisebb, mint amit a vádlott kapna, viszont – ha a vádlott elfogadja – ezt „legalább” biztosan megkapja. Ráadásul ezzel az ügyészség is erőforrást takarít meg, hiszen nem kell költenie a perrem a bizonyításra. Vegyük észre, ez az ajánlat a vádlott számára adott pillanatban, amikor van $(1 - p_E)$ esélye szabadulni, azt jelenti, hogy biztosan büntetést kap. Igaz kevesebbet, de pont annyit, mint amennyi a

¹⁸ Anthony Ogus dolgoz ki olyan modellt, amelyben a bűncselekmény szankciója nem csak a bírósági ítélet, hanem már maga a nyomozati szakban érzékelt költség is. (Ogus [2009] 91-92.) Tegyük hozzá, mivel az elsőfajú hiba esélye a nyomozás során (ártatlan embert terhelő lépések) még magasabb, mint az ítéletekben, így a szankciók ilyen kiterjesztett értelmezése további érvet szolgáltat a nyomozati, bizonyítási lépések korlátozása mellett.

várható büntetése lett volna. Egy kockázatsemleges vádlottat erre a perrel járó anyagi és nem anyagi költségek, kellemetlenségek megtakarítása veheti rá. A vádalkuban megnyilvánuló „büntetés-csökkentés” tehát csak ahhoz képest jelent csökkentést, ha bizonyosan elítélnék a gyanúsítottat (vagyis a $P_E = 1$ lenne), de ekkor a modell szerint az ügyész nem is ajánlana kevesebbet ($p_E \Sigma S_i = \Sigma S_i$). Az adott pillanatban várt büntetéshez az ajánlat várhatóan igazodik – csak biztossá teszi azt. A vádalku tehát csak annyiban csökkenti a várható szankciót, hogy a vádlottnak nem kell a saját eljárási költségeit fedeznie.

Csak amennyiben az ajánlat ennél a szintnél alacsonyabb, akkor beszélhetünk csak a vádalku büntetés-csökkentő szerepéről. Ennek a vádalkunak lehet elrettentést csökkentő hatása. De ilyen alku elfogadása is érdeke lehet egy hatékonyságkereső ügyésznek. Egyrészt a vádalku csökkenti az erőforrásigényt (átcsoportosítható a megtakarítás más ügyekre, csökkentve ott), másrészt a vádalku egy ún. önszelektív mechanizmust indít be, ami csökkenti az első és a másodfajú hiba esélyét is. Az első hatás, remélhetően, evidens; így hadd foglalkozzunk itt csak a másodikkal, az önszelekcióval. A kiindulópont: ha igaz, hogy a bűnösök nagyobb valószínűséget látnak arra, hogy elítéli őket a bíróság, akkor adott nagyságú szankciót tartalmazó megegyezést mindig inkább elfogad egy bűnös, mint egy (hasonló nagyságú büntetéstől fenyegetett) ártatlan. Ebből következően, az összes ügy közül inkább azok kerülnek bíróságra (azok esetében utasítja el a vádlott az alku), amelyekben a vádlott ártatlan. Vagyis a vádalku lehetősége egy olyan eszköz, amelynek (elutasítása) révén a jogrendszer egy (ha nem is tökéletes, de kellően erős) jelzést, utalást kaphat arról, hogy az adott vádlott ártatlan-e.¹⁹

Ezzel szemben az önérdékkövető ügyész esetén a vádalku kapcsán más motivációk is megjelenhetnek. Ugyanis a hatékonysági modell arra épül, hogy „fair” büntetésért, „ellentételezésért” köti meg az ügyész az alku. Ugyanakkor egy önérdékkövető döntéshozó ezt a lehetőséget használhatja zsarolásra, korrupciós kereslet megteremtésére is: ajánlhat „baráti megállapodásokat” cserébe számára vonzó ellenszolgáltatásokért. Vegyük azonban észre, hogy az ügyészség egy fontos jellemzője komolyan befolyásolja ezt az ösztönzőt – különösen, ha a másik oldalon a vádlott érdekében eljáró ügyvéd (vagy egy magánjogi perben peren kívüli megállapodást kötő ügyvéd) ösztönzőivel vetjük össze. Az ügyész ugyanis nem egy esetre lesz megbízott – míg a másik oldalon ez gyakran előfordul. Ő hosszútávú viszonyban (munkaviszonyban) áll a megbízójával.²⁰ Ez azt jelenti, hogy az esetleges (különösen nem egy-egy ügyben fellépő, hanem huzamosabb ideig érvényesülő) önérdékkövetés felderítése, szankcionálása is egyszerűbb az ő megbízójának – a felettesének, a politikusnak, vagy a társadalomnak.

Érdekes azonban ezen a ponton ismét emlékeztetni arra, hogy a joggazdaságtan alternatívákban, választási lehetőségekben gondolkodik, vagyis, ha a vádalkut korlátozzuk, akkor figyelembe kell venni az alternatív eszköz, vagyis a tárgyalás esetén megjelenő ösztönzőket is. A fő különbség az, hogy míg a vádalku az ügyész, addig az ítélet a bíró döntésétől függ. Ha pedig az önérdékkövetésre épülő modell feltételezi ezt az ügyész esetében, akkor ugyanezt kell tenni a bíró kapcsán is. A két szereplő helyzetében levő különbségek azonban mindenképpen megfontolandók. Elsősorban a politikai, társadalmi kitettség az, amiben eltérnek egymástól. Az ügyész általában sokkal közelebbi viszonyban áll a politikával, sokkal inkább elszámoltatható a politikusok irányába, mint a bírák. Éppen ezért az a népszerűség, a

¹⁹ Az önszelektív hatás klasszikus leírása: Grossman – Katz [1983]

²⁰ A vádlott ügyvédje – ezzel az erős ügynökproblémával együtt is – inkább pozitív szerepet játszik: javítja az ügyfelére általában jellemző téves kockázat-értékelését, és egyéb korlátozott racionalitásból eredeztethető problémákat kiiktatja. Garal-Ayal – Riza [2009] 159-161.

társadalom, a politikai közönség kiszolgálása (például a megtorlás iránti vágy kielégítése) vélhetően sokkal inkább jelen van az ő döntéseiben, mint a bírókéban – különösen a kontinentális jogrendszerben ismert karrierbírókéban.

Mások (a „társadalom”) szerepe a látencia csökkentésében. Mielőtt lezárnám a felderítés valószínűségének tárgyalását, érdemes röviden emlékeztetni arra, hogy az nem csak a bűnüldöző hatóság, illetve (az alapjaiban már látott, de később részletesebben is elemzett formában) az elkövető magatartásától, döntéseitől függ, hanem attól is, hogy mennyire hajlandó segíteni, együttműködni a civil szféra a hatósággal. Segíti-e a munkáját adatszolgáltatással, hajlandó-e tanúskodni, stb. Amikor a 2. ábrán azt láttuk, hogy az elkövető hasonló „óvintézkedései” mellett is eltérő lehet a lebukás valószínűsége, akkor annak egyik oka éppen ez. Erre a társadalmi támogatottságra pedig a bevetett nyomozási technikák, a felderítési politika is hat – nyilvánvaló például, hogy szelektív kikényszerítés esetén a „nem szeretett” csoport körében csökkenni fog a felderítés támogatási szintje (igaz a „szeretettében” viszont lehet, hogy nőni).

II.4. Korlátozott racionalitás: elrettentő hatás

A racionális bűnelkövető modelljét rengeteg kritika éri. Elsősorban azt vetik a szemére, hogy nem életszerű: a bűnelkövetők nem mérlegelik a várható szankciót – vagy csak speciális (például gazdasági) bűncselekmények esetén. A kritika ebben a formában olyan dolgot támad, amit a modell nem mond, vagyis azt, hogy mindenki megfontolja a cselekvései ezen következményeit. Nem állítja, hogy mindig mindenki újrakalkulálja a cselekvései hasznait és kárait, ha megváltoznak az „árak”. A racionalitás (a homo oeconomicus modellje) nem állítja, hogy mindig újragondoljuk az utazási szokásainkat, az autótulajdonunkat, amikor egy új ajánlat megjelenik, egy új úticél, egy új típus piacra kerül, vagy egy régi ára lecsökken. Nem azért nem, mert nem vagyunk racionálisak, hanem éppen azért, mert racionálisak vagyunk – a modell felfogása szerint.

Nem racionális mindig minden új információ nyomán újrakalkulálni a döntéseket. A racionális döntések modelljének kulcsa az (1) egyenletnek megfelelő kérdés: a költség vagy a haszon nagyobb-e. Ha akár a költség, akár a haszon jelentős mértékben meghaladja a másikat, akkor egy kisebb változás hatásait nem érdemes végigelemezni. Kicsi az esélye, hogy a relációs jel megváltozzon. Lehet ugyan, hogy néha jobban járnánk, ha az új helyzetben más döntést hoznánk – de az esetek többségében nem. És ilyenkor az újraértékelés hozama nulla (ugyanazt a döntés hozzuk, mintha e nélkül döntöttünk volna), viszont a költségeit viselni kell. Ilyenkor a szokáskövető döntés a racionális. A racionalitás modell csak annyit állít: akiknél a két oldal közötti eltérés kicsi, ők vélhetően *inkább* átgondolják a változás hatását.

A racionalitásmodell ezen téves kritikája helyett ebben az alfejezetben annak komolyabb problémáit, és az azokra rámutató elméleteket mutatom be. Ezek arra vállalkoznak, hogy

1. egy-két ponton kiegészítik a modellt, választ keresnek olyan elemekre, amelyekre a racionalitás-modell nem (mindenekelőtt arra, hogy mitől függ az (1) egyenletben szereplő p , vagyis az elítélés *szubjektív*, a bűnelkövető által vélt esélye),
2. rámutatnak olyan anomáliákra, amikor a racionalitás modell szerint nem lenne szabad, hogy változzon az emberek döntése (hiszen nem változtathatnák meg az (1) egyenletben szereplő reláció), de a valóságban mégis változik.

E kritikákat korlátozott racionalitás modell néven ismeri a közgazdasági irodalom. Ezek nem alkotnak olyan egységes elméletet, mint a racionalitás-modell. Nem is ez a céljuk: csak

kiegészíteni akarják azt. Három fő területre koncentrálnak – három olyan területre, amit fent már láttunk –: a kockázat (illetve a bizonytalanság) kezelésére, a büntetések (vagy éppen nem anyagi hasznok) pénzbeli egyenértékessé transzformálására és a diszkontálásra.

A korlátozott racionalitásra és a klasszikus racionális döntések modelljére épülő modellek közötti vita nem az, hogy léteznek-e ilyenek. Ezt a racionális döntések modellje sem tagadja. A vita tárgya, hogy amennyiben az emberek a maguk számára rossz döntéseket hoznak (például rossz információk alapján, rossz szokásokat követve), akkor ezeket a tévedéseiket ki tudják-e javítani. A korlátozott racionális modell kritikussai (akik nem mindig állnak a racionalitás modell talaján) gyakran hívják fel a figyelmet arra, hogy a piac, illetve a társadalmi folyamatok „kijavítják” ezeket a hibákat, figyelmeztetnek rájuk.²¹ A korlátozott racionalitás modell szószólói vitatják a piac, a társadalmi folyamatok ilyen „tanító” képességét. És a büntetőjog esetén különösen kritikusak az ilyen hatásokkal kapcsolatban: nem látják, hogy mi javítaná ki a téves várakozásokat.

A. Kockázat és bizonytalanság

A kockázathoz való viszony alapján az irodalom tehát inkább arra hajlik, hogy a bűnelkövetőket kockázatkedvelőknek-veszteségkerülőkné tekintse. Ez az állítás azonban még nem ad magyarázatot arra, hogy minek alapján és hogyan fogják megítélni a kockázatot (mekkorának tartják a lebukás valószínűségét). A *racionális várakozások iskolája* szerint – amely nem keverendő a racionalitás fent adott modelljével, annak csak egyik lehetséges kiegészítése –: a várakozások a valós esélyekhez közelié lesznek. A korlátozott racionalitás modelljei szerint ezt nincs okunk feltételezni, a várakozásokat a valós esélyek mellett (helyett?) más tényezők határozzák meg. Ráadásul léteznek olyan esetek is, amikor nem kockázattal, hanem bizonytalansággal állunk szemben, vagyis egy esemény bekövetkezésének valószínűsége nem ismert, nem becsülhető – csak azt tudjuk, hogy vagy bekövetkezik, vagy nem. Az ilyen helyzet további problémákat okoz.

Valószínűség becslése. Az nyilvánvaló, hogy az (1) egyenletben nem a valós elítélési esélyek, hanem a potenciális elkövető által becsült elítélési esélyek szerepelnek. A kettő – a valós és az elkövető által becsült esély – közötti eltérés nem ad hoc, hanem jól megragadható tényezők befolyásolják. Ezen tényezők megragadása a korlátozott racionalitás modelljeinek egyik fő ígérete. Ilyet kínál a kilátáselemélet, a túlzott optimizmus modellje, az elérhetőség torzítása, a keretezési (vagy megfogalmazási) hatás és az ellenőrzés (az önhittség) illúziója. Azt azonban látni fogjuk, hogy ezek nem egy irányba mutatnak; van, amelyik a valószínűség túl-, és van, amelyik az alulbecslésére utal.

Az egyik legismertebb „eltérítő hatásra” a fent már említett *kilátáselemélet* hívja fel a figyelmet. A megfigyelés azt állítja, hogy az emberek általában felülbecslik a kis valószínűségű események bekövetkezési esélyét és alul a biztosabbakét. Vagyis, ha a lebukás esélye nem túlzottan alacsony, akkor az elkövető inkább alulbecsli azt – a valósánál gyakrabban mutatja az (1) egyenlet azt, hogy a cselekvés kifizetődő. Ugyanakkor, még egy tipikus torzítást ismerünk, amit az irodalom bizonyosságként ismer: miközben a nagy valószínűségű események

²¹ A legradikálisabb változata ennek az iskolának a makrogazdaságtanban létező racionális várakozások iskolája, amely szerint a piaci folyamatok korrigálják azokat a várakozásokat, amelyek eltérnek a valós esélyektől – és ebből következően gazdaságpolitika hatásai is elvesznek, hiszen azok azonnal beépülnek a várakozásokba. (Lásd például Lucas [1987], Muth [1961], Sheffrin [1996].)

alulértékelték, aközben a biztos esemény – vagyis amikor a bekövetkezés esélye 99,999%-ról 100%-ra ugrik – értéke sokkal magasabb lesz, mint a legkisebb kockázatot is tartalmazóé.

A *túlzott optimizmus* modellje szerint az emberek hajlamosak a nekik káros események – esetünkben az elítélés valószínűségének – esélyét alulbecsülni. Modellünk szerint a túlzott optimizmus egyértelműen az elítélés, a lebukás esélyének alulbecslését és ezért a bűncselekmények számának emelkedését valószínűsíti. Ugyanakkor Nuno Garroupa az optimizmus kapcsán utal egy további (szerinte, ellentétes) hatásra is: amennyiben a lebukás esélyét *ceteris paribus* az elkövető alacsonyabbnak tekinti, akkor kevésbé is fog védekezni az ellen, kevesebbet tesz annak megelőzése érdekében. (Garroupa [2003] 9.) Ebből egyértelműen az következik, hogy a valós lebukási esély nőni fog. Kérdés azonban, hogy ez a növekedés, hogyan, mennyi idő múlva, és milyen mértékben emeli az érzékelt esélyt. Amíg ez nem következik be, addig bizonyosan az elkövetést ösztönző hatás az erősebb.

Az *elérhetőség torzítása* szerint az emberek felülbecslik annak az esélyét, amivel kapcsolatban viszonylag friss, élénk emléküik van. A legismertebb példa erre az, hogy az út menti keresztek után az autósok átlagsebessége csökken – hirtelen felidéződik bennük a közlekedési baleset veszélye (hirtelen megnő annak szubjektív valószínűsége). A büntetőjogban az elérhetőség torzítása alapján olyan példákat is mutathatunk, amikor emitt csökken a lebukás szubjektív valószínűsége, és olyat is, amikor nő. Előző esetben nőni fog a bűncselekmények száma. Utóbbi esetben csökkenni. Csökkenteni például a bűncselekmények számát, ha az elérhetőség torzítását kihasználva el tudjuk hitetni, hogy nagyobb az elítélési esély, mint valójában – például a büntetések köré felépített propagandával, látványos büntetésekkel. Éppen fordított, a bűncselekmények számát emelő hatása van annak, amit az irodalomban gyakran *projekciós hatásnak* neveznek: a bűncselekmények elterjedtségének hite növeli a bűnözést. A híres „betört ablak kísérlet” eredményeinek egyik magyarázata ez. A kísérletben Phillip Zimbardo egy betört ablakú autót helyezett el egy viszonylag forgalmas helyen, ahol sokan láthatták. A következmény a környék bűnözési rátájának megugrása lett. (Kahan [1997] 269.) Az elérhetőség torzítására épülő magyarázat szerint (más magyarázatot nemsokára látunk még) ez annak köszönhető, hogy az emberekben a bűncselekmény következményeinek látványa azt a benyomást keltette, hogy magas a bűnözési ráta – és ezért maguk is inkább követtek el ilyen cselekedeteket. Ezt a projekciós modellt vissza is lehet fordítani: az irodalom értelmezése szerint Rudolph Giuliani zéró tolerancia programjának hatása azzal magyarázható. (Harcourt – Ludwig [2006]) Ha a kis bűnöket is keményen szankcionálja a rendőrség, és emiatt (akár az elrettentés, akár az elzárás miatt) csökken a bűncselekmények száma, nem (nehezebben) találkozunk azokkal a potenciális bűnelkövető, akkor nehezebben alakulhat ki benne az a kép, hogy a bűnözés másoknak megéri – tehát neki is érdemes megfontolni. Robert D. Cooter, Michal Feldman és Yuval Feldman mutatja meg, hogy azok, akik magasabbnak tartják a bűnözési rátát, azok hajlamosabbá válnak a bűnözésre. (Cooter – Feldman – Feldman [2006]) És – teszem én hozzá, Cooterék ezt nem emelik ki –: ez teljesen összhangban van a racionalitás-modellel is. Hiszen, ha magasnak tartjuk a bűnözést akkor az azt is mutatja, hogy többeknek éri meg. Vagyis az (1) egyenlet baloldala sokak szerint viszonylag magas (pl. sokat lehet rajta nyerni), vagy a jobboldal kicsi (alacsony a lebukási arány). Márpedig ha többen gondolják így, akkor az nagyobb valószínűséggel úgy is van – többeknek kell tévedni, mint ha csak kevesen gondolnák így (kevesebb lenne a bűnöző).

A *keretezési*, vagy más néven *megfogalmazási hatás* lényege az, hogy két alternatíva közötti választást befolyásolja az, hogy azokat hogyan fogalmazzuk meg, hogyan találjuk azokat, illetve, hogy elérhető-e egy tőlük független harmadik lehetőség. Ennek egyik a büntetőjogban gyakran tárgyalt formája a poszt- illetve predikció közötti különbség. (Harel [2012] 42-43, Harel

[2014] 45-46.) E szerint hasonló lebukási esélyek mellett hajlamosak vagyunk a magunk számára kedvezőbb (optimistább) esélyekkel számolni, ha azt gondoljuk, hogy az esélyek még a későbbiekben dőlnek el. Például: a lebukás esélye függ attól is, hogy (i) van-e adott helyen olyan kamerarendszer, amely a bűncselekményeket és az elkövetőket – valamilyen eséllyel – felismerhetően rögzíti, és attól is, hogy (ii) a hatóságok milyen lépéseket tesznek a felderítés érdekében. Az emberek a már eldöntött, múltban meghozott döntések számukra kedvezőtlen kimenetének esélyét tendenciaszerűen magasabbra értékelik, mint annak az esélyét, hogy egy későbbi lépés sült el számukra balul – még akkor is, ha a két esély a valóságban ugyanakkora. A kísérletek például azt mutatják, hogy amennyiben az emberek azt hiszik, hogy az adóhivatal előre kiválasztja, hogy adott évben kit fog ellenőrizni, akkor kevesebb adót csálnak el, mint ha úgy hiszik, hogy utólag dől ez el, valamilyen véletlenszerű mechanizmus, például sorsolás révén. (Mindeközben tudják, hogy mivel az ellenőrzési kapacitás adott, így ugyanakkora eséllyel lehet bekerülni az ellenőrzendőkhöz.) Hasonlóképp erősebb visszatartó ereje van – az egyébként ugyanolyan felderítési valószínűséget produkáló – előre telepített kamerarendszernek, mint az utólagos felderítésnek.

Bizonytalanság. A fentiekben a kockázat problémájával foglalkoztunk. Láttuk, hogy kockázatkedvelő potenciális elkövetőket jobban visszatartja a magasabb lebukási esély és a kisebb büntetés, illetve szintén az ő elrettentésük indokolja (pontosabban: ez az egyik érv amellett), hogy a büntetéseket megpróbálja a jogrendszer előre meghatározni. Ugyanakkor sokszor nem kockázatokkal, hanem bizonytalansággal van dolgunk: a potenciális elkövető nem ismeri az esélyeket.

Mint Alon Harel és Uzi Segal korábbi pszichológiai kísérletek nyomán bizonyítják (Harel – Segal [1999] 291-302.): az emberek a bizonytalanságot mindenképpen kerülni akarják. Azt, mindenki rosszul éli meg (vagyis itt nem léteznek bizonytalanság-kedvelők – szemben azzal, ahogy kockázatkedvelők vannak, sőt alapvetően mindenki ilyen, ha veszteség kockázatáról van szó). Ez azt jelenti, hogy amennyiben az elítélés esélye előre nem ismert, akkor ennek mindig van visszatartó ereje.²² Példájukat idézve: ha tudjuk előre, hogy az adóhivatal 10% eséllyel ellenőrzi a bevallásokat, akkor annak az elriasztó hatása kisebb, mint ha, mondjuk, csak azt tudnánk, hogy idén 5 és 15 százalék közötti lesz az ellenőrzések száma. Az érvelésük itt épp fordítottja a fent látott optimizmus modellnek: az emberek hajlamosak felülbecsülni a rosszabb kimenet esélyét – vagyis adott esetben felülbecslik a lebukási esélyt. Az eltérés magyarázatát Ehud Guttel és Alon Harel abban látja, hogy itt olyan erővel szembesül a döntéshozó, amelyek teljesen az ellenőrzési körén kívül állnak. (Guttel – Harel [2008]) Ha azt gondolja, hogy a saját – például a bizonyítást, a lebukást nehezítő – erőfeszítései hatnak (csökkentik az elítélés esélyét), akkor ott felteszi, hogy erősebb, ügyesebb, mint a valóságban. Ezt nevezik az ellenőrzés illúziójának. (McAdams – Ulen [2009] 420-421)

B. A nem pénzbeli hozamok és büntetések súlya: a pénzbeli egyenértékes.

Elég gyakori kritika a racionalitás modellekkel szemben, hogy azok összemérhetetlen dolgokat vetnek össze: például egy szóváltás hevében elcsattanó jól irányzott pofon jelentette örömet (megnyugvást, kielégülést, stb.) és elzárva töltött időt. Láttuk, ezt úgy teszi, hogy mindegyikhez megkeresi azt a *pénzbeli egyenértékest*, amely kifejezi annak szubjektív – az

²² Tegyük hozzá: az elemzés nem csak az elítélés esélyével kapcsolatos bizonytalanságra igaz, hanem arra is az lenne, ha a büntetés nagysága lenne bizonytalan.

elkövető számára jelentkező – értékét. Nagyjából azt az összeget, amennyiért cserében (ha nem lenne büntetés) ő lemondana a pofonról, illetve amennyit ő hajlandó lenne fizetni az elzárást kiváltása érdekében. A gyakori felvetés, hogy ezt az összeget (bár azt kevesen tagadják, hogy létezik) nehéz pontosan meghatározni. De az ellenvetés itt is az, amit fent a racionalitás-modell kritikája kapcsán említettem: nem kell ezt pontosan tudni – csak akkor, ha az (1) egyenlet jobb és baloldala közötti reláció nagy valószínűséggel megváltozna, ha az egy kicsit kisebb vagy nagyobb.

Pénzbeli egyenértékes. A kutatások nem tagadják annak létét, inkább azt vizsgálják, hogy mitől függ annak nagysága. Különösen (itt is) a tendenciózus elrettentés fontosak: például aki már volt börtönben, az a bűnisméltéskor a büntetés egyszer már megtapasztalt, a „pontosabb” költségeivel számol. A korlátozott racionalitás modelljei két hatást emelnek ki: az egyik az élvezeti alkalmazkodás, a másik az emlékezet torzításai. De mielőtt ezekre rátérnénk érdemes a keretezési, megfogalmazási hatásra visszatérni.

Stigma. Az előző pontban már láttuk, a törvénykövetéssel kapcsolatos tapasztalatok befolyásoló hatását: a projekciós hatás szerint, ha az ember törvényszegést tapasztal, akkor maga is nagyobb valószínűséggel szegi azt meg. Ott az volt a magyarázat, hogy ez a tapasztalat elvezethet ahhoz, hogy az emberek kisebbnek érzékelik a lebukás esélyét. De ugyanígy magyarázhatja ez az is, hogy a büntetések súlyosságát érzik kisebbnek: egy olyan társadalomban, ahol a bűncselekmények száma magasabb, ott várhatóan kevésbé súlyos a stigma is – vagyis a szankció súlya (pénzbeli egyenértékese) csökken.

Keretezési, megfogalmazási hatás. Láttuk fent, hogy a kockázatkedvelő-veszteségkerülő döntéshozók súlyosabbnak ítélik a várható büntetést, ha az magasabb elítélési esély és alacsonyabb büntetés kombinációjaként áll össze. Vagyis ennek a pénzbeli egyenértékese nagyobb lesz a kockázatkedvelők számára, mint ha csökkenne a lebukási esély és ezzel fordított arányban nőne a büntetés. A kilátásmélet nem azt állítja, hogy a bűnelkövetők nagy része kockázatkedvelő-veszteségkerülő, hanem azt is, hogy a kiinduló helyzetnek nagy jelentősége van: ugyanakkora várható veszteséget súlyosabbnak értékelünk, mint amennyire ugyanakkora várható nyereséget tartanánk. Tehát, ha valamitől el akarunk riasztani, akkor szerencsés úgy megfogalmazni a kérdést, hogy sokat vagy keveset veszít-e valaki, és nem úgy, hogy sokat vagy keveset nyer-e. Például, ha az adócsalás következményét az adócsalók úgy tekintik, hogy sokat vagy keveset kapnak-e vissza év végén, akkor, mivel nyereségről van szó, az adócsalás és annak adott lebukási kockázata kevésbé lesz vonzó, várhatóan kevesebb adót csanak el, mint ha az adócsalás arra hat, hogy sokat vagy keveset kell-e még befizetni. (Vagyis, ha a kormány év közben több pénzt szed be, és ezért év végén tipikusan visszatérítést kapnak az adózók, akkor ez kevésbé ösztönöz adócsalásra. Yaniv [1999], Guthrie [2002-2003])

Élvezeti alkalmazkodás. Az élvezeti alkalmazkodás modellje szerint az embereket egy-egy új hatás csak rövid ideig távolítja el jelentősen a megszokott „boldogsági” szintjüktől – és az új körülmények között is viszonylag gyorsan visszaállnak az eredeti szint közelébe. Egy lottónyeremény miatti nagy boldogság, vagy egy büntetés miatti gond is csak időlegesen téríti el jelentősen az embereket a megszokott „boldogsági” szintjüktől. Idővel visszaállnak arra. (Brickman et al [1978]) Vagyis mind a bűncselekményekből származó hasznok, mind a büntetések hatása, pénzbeli egyenértékese kisebb, mint gondolnánk. Sőt, időben minél inkább elhúzódik a hatás, annál kisebb lesz az – és nem a fent már látott diszkontálás, vagy a tanulás-alkalmazkodás miatt, hanem egyszerűen ezen érzelmi diszpozíció miatt. A büntetőjogban ismert szankciók (mindenekelőtt a börtönét) klasszikusan feltételezett hatásai, azok hossza mindenképpen megkérdőjelezhető e modell szerint. (Diener et al. [2006], Market – Flanders

[2010] 924-929, Harel [2012] 45-46.) Ugyanakkor az újabb kutatások szerint ezen eredeti boldogságszint nem mindenkinél és semmiképpen nem azonos idő alatt tér vissza. Vannak olyan hatások, amelyek mindenkinél tovább tartanak – például a megőzvegyülés hatása nagyon tartós. Látható az is keresztmetszeti vizsgálatokból, hogy bizonyos hatások (például a jólét) emelik a kiinduló pontnak tekinthető (tehát az ilyen időleges hatások után újra visszatérő) boldogságszintet.

Emlékezet. A korlátozott racionalitás modelljeinek egyik fontos kutatási területe az, hogy a korábbi tapasztalatok miképpen raktározódnak el, miképpen épülnek be a későbbi döntésekbe – ha tetszik, hogyan tanulunk a saját tapasztalatainkból. A hatást *csúcs-vég szabálynak* [peak-end rule], vagy *időtartam-vakságnak* [duration neglect] nevezik. A lényege: ha valakit egy hosszabb időtartamra kiteszünk egy akár kellemes, akár kellemetlen hatásnak akkor a későbbi emlékei két pillanatnyi élvezettől függenek majd: a legjobb vagy legrosszabb pillanattól (attól függően, hogy melyik volt az erősebb, intenzívebb) és az utolsó élménytől. Az egyéb hatások, vagy éppen az, hogy az adott hatások mennyi ideig tartottak, elsikkadnak. Ebben az értelemben a börtön, a hosszabb ideig tartó büntetés későbbi emléke nem feltétlenül (sőt inkább nem) „arányos” annak hosszával, de még csak az általa okozott átlagos költséggel, problémával sem. (Fredrickson – Kahneman [1993], McAdams – Ulen [2009] 411.)

C. Diszkontálás

A jövővel kapcsolatos preferenciák, vagyis a diszkontálás kapcsán a racionalitási probléma nem abból fakad, hogy ki milyen fontosságot tulajdonít a jövőnek. Emlékezzünk: a közgazdaságtan diszkontálásnak nevezi azt, ha valaki a jövőt a jelenhez veti egybe. A diszkontálás azt a *mostani* költség- vagy hasznosíntet keresi, amely a döntéshozó számára ugyanakkora jóléti veszteséget vagy nyereséget jelent, mint egy *jövőbeni* költség vagy haszon. Ha közömbösek vagyunk aközött, hogy jövőre kapjunk 100-at vagy ma 90-et, akkor az egy év múlva következő költséget és hasznot 10%-kal értékeljük le.

Döntési anomáliák: hiperbolikus diszkontálás. A racionalitás nem azt követeli, hogy valaki ne legyen „rövidlátó” (ez preferencia, nem racionalitás kérdése), hanem csak az, hogy a döntése konzisztens legyen: a diszkontálás ugyanakkora kell, hogy maradjon akkor is, ha az a kérdés, hogy öt vagy hat év múlva kapjunk valamit. Ha a mai 90 ugyanolyan jó, mint a jövő évi 100, akkor az öt év múlva kapott 90-et és a hat év múlva kapott 100-at is ugyanannyira kellene értékelnünk. A hiperbolikus diszkontálás problémája épp az, hogy ez nem így van, hanem rövidtávon erősebben diszkontálunk: ha a mai 90 és a jövő évi 100 nekünk ugyanannyit is ér, akkor is biztos, hogy a hatodik évben kapott 100-at választjuk inkább az ötödik évi 90-nel szemben.

Ez okozza az akaratgyengeség problémáját. Tegyük fel, hogy bár ma az egy év múlva jövő 95-öt nem választanánk, az azonnali 90-nel szemben, addig ma azt gondoljuk, hogy a hatodik évi 95 jobb, mint az ötödik évi 90! A gond az, hogy amikor eljutunk az ötödik évhez, akkor már nem így fogjuk vélni. Akkor már megint az lesz a helyzet, hogy az azonnali 90 többet ér, mint az egy év múlva várható 95. Megváltoztatjuk a véleményünket (az akaratunkat), ahogy közeledünk az adott eseményhez.

Addikció. Tipikus példája az akaratgyengeségnek az addiktív fogyasztás. Hiába tudjuk, hogy valami rossz nekünk, veszélyes (lebukhatunk, elítélhetnek), és ezért hiába döntjük el, hogy már csak háromszor-négyszer csináljuk meg, de utána leállunk. Amikor eljutunk a harmadik-

negyedik esetig, akkor megint azt fogjuk mondani, hogy már csak háromszor-négyszer... Ennek kapcsán általában a racionalitás hiányát vetik fel: adott pillanatban a döntéshozó nem a lépés várható következményei (veszélye) alapján dönt. Jól látszik ez abból is, hogy, korábban tudta, hogy nem ésszerű a tette – így az érvelés.

Ugyanakkor, ez a lépése még nem mond ellent a racionális döntések modelljének. Csak azt jelenti, hogy az idő előrehaladtával, a harmadik-negyedik eset után az (1) egyenletbeli relációs jel már máshogy néz ki, mint korábban. Adott pillanatban az elkövető döntése ugyanúgy elemezhető az (1) egyenlet segítségével, mint egy „racionális” szereplőé: elköveti a bűncselekményt, ha

$$B - OC - x > C(p(x), -B(S))$$

A nettó haszon, B olyan magas lesz, hogy az elítélés esélyének vagy a szankciónak az emelése bizonyosan nem fordítja meg a relációs jelet. Sőt, esetükben az is racionális, ha nem is követik és mérlegelik a büntetőjog változásait: az információgyűjtés, és -feldolgozás költséges (pl. időt követel), míg a hozama elenyésző.²³

Védekezés az akaratgyengeség ellen: kezünk megkötése, tanulás. Persze az emberek felismerhetik, hogy az azonnali impulzív döntéseik eredménye hosszútávon káros a számukra. És erre reagálhatnak is, vagyis tényleg le akarhatnak állni. A valóságban, próbálnak is tenni az ilyen önsorsrontó, azonnali kielégülést kereső döntések ellen. Klasszikus példája ennek Odüsszeuszé (pl. Elster [2001] 57), aki azért nem esett a szirének csapdájába, mert felismerte akaratgyengeségét és az árbóchoz kötöztette magát. Szó szerint megkötötte a saját kezét. Kicsit általánosabban: azt tette, hogy elszigetelte magát a bűn lehetőségétől. (Az (1) egyenlet nyelvezetével: megnövelte a bűnelkövetés költségét, OC -t.)

A korlátozott racionalitás modelljének bírálói gyakran emlegetik, hogy Odüsszeusz példája nem egyedi: az egyébként korlátozottan racionális emberek a számukra igazán fontos kérdésekben megfelelő védekezési mechanizmusokat alakítanak ki. Például *tanulhatunk*. Tanulhatunk saját hibáinkból, vagy szerezhetünk információt másoktól. A saját hibából tanulás, sokak szerint, kizárt a büntetőjog területén – pontosabban akkor az, ha a szankció viszonylag hosszú börtönbüntetés. A saját hibából tanulás ugyanis azt feltételezi, hogy a döntési helyzet ismétlődik. Börtön esetén, viszont ilyen ismétlésre nem, vagy csak nagyon sokára kerülhet sor. (Cooter [1984], Garoupa [2003] 11.) De ez nem minden büntetésre igaz: például egy pénzbüntetés esetén a helyzet igenis ismétlődik. Tegyük hozzá: e tekintetben a büntetőjogi helyzet nem nagyon különbözik sok piac működésétől: ha valamit ritkán vásárolunk (például ingatlant, vagy valamilyen speciális egészségügyi szolgáltatást, vagy egy idegen városbeli szállásokat, vendéglátást), akkor ugyanúgy nehéz a saját hibából tanulni.

Ha pedig a saját hibából nehéz is tanulni, egy másik út akkor is elérhető: *segítséget, tanácsot kérhetünk* a hozzáértőktől. Ingatlanpiac esetén ingatlanközvetítőktől, építészeketől; egészségügy esetén orvosoktól; idegenforgalom esetén utazási irodáktól. Vagy olyanoktól, akik nemrég maguk hozták a mienkhez hasonló döntést (nemrég építkeztek, nemrég volt hasonló betegségük, nemrég jártak az adott városban). Ezt az információgyűjtést az internet jelentősen

²³ Az érv persze lehetne az, hogy a döntés épp azért irracionális, mert akaratgyengeséget mutat: korábban tudta, hogy nem racionális az újabb bűncselekmény. Akkor a relációs jel még fordított volt. A kérdés azonban az, hogy miért gondoljuk, hogy a korábbi döntés volt a helyes? Vegyük észre: a modell azt mondja, hogy a korábbi döntő fél is úgy vélekedik, hogy ha az a kérdés, hogy most lemondjon-e egy cselekményről (ezzel megfosztva magát az azonnali haszontól), akkor nem mondana le róla. Ő csak azt állítja, hogy majd a jövőben le fog mondani. Könnyen beszél: ennek ma nincs tétje. És amint lesz, a valóságban másképp dönt. A hiperbolikus diszkontálás modellje éppen arra hajlik, hogy ezt az azonnali döntést tekintse a valós preferencia kinyilvánításának – és az annak megfelelő döntést tekintse racionálisnak –, nem pedig az „olcsó beszédet” a jövőről.

leegyszerűsíti. És ugyanígy büntetőjog esetén az ügyvédek, vagy más bűnözők lehetnek információforrások, akik kitaníthatnak minket, megóvhatnak az ilyen hibáktól.

D. Korlátozott racionalitás hatása másoknál

Az eddigiekben csak a bűnelkövető racionalitására, vagy annak hiányára, korlátozott voltára hivatkoztunk. Ugyanakkor a korlátozott racionalitás modelljei nem állhatnak meg itt: ha a bűnelkövető (vagy a korlátozott racionalitás másik klasszikus alkalmazási terén, a fogyasztó) racionalitási problémáival számolunk, akkor nem feledkezhetünk el arról sem, hogy a bűnözőkön kívüli többi érintett ugyanúgy ki lehetnek téve ilyen anomáliáknak. Ebben a pontban három ilyen szereplővel foglalkozunk – és az ő racionalitási problémáik hatásaival a bűncselekmények elterjedésére. Ezek a szereplők: az áldozat, a bíróság és a vádat előkészítő, a nyomozást lefolytató ügyészség-bíróság.

Áldozat korlátozott racionalitása. Az eddigiekben nem foglalkoztunk azzal, hogy az áldozat magatartása – például elővigyázatatlansága, a szükséges óvatosság hiánya – szintén növeli a bűncselekmények esélyét. Ha nyitva hagyjuk az ajtót, nő az esélye, hogy lopás, rablás történik. A racionális áldozat azt mérlegelné, hogy az elővigyázatosság milyen költségekkel jár, illetve, hogy ennek révén mennyivel lehet csökkenteni a bűncselekmény esélyét, az abból fakadó kárt. A döntését négy tényező befolyásolja: (i) az elővigyázatossági lépés költsége, (ii) a bűncselekmény – elővigyázatosság lépés nélkül – várható valószínűsége, (iii) ezen esély elővigyázatosság miatti csökkenése és (iv) a bűncselekmény esetén őt érő kár nagysága.

Az áldozat oldalán elsősorban a *túlzott optimizmust* szokta kiemelni az irodalom. (Mikos [2012] 92-93.) Ahogy a bűnöző esetén ez azt okozza, hogy kisebbnek véli a neki káros következmény, vagyis a lebukás valószínűségét, ugyanígy az áldozat oldalán is a kedvezőtlen események esélyének alulbecsléséhez vezet ez: a kár általa várható nagyságát (vagyis vagy a bekövetkezés esélyét, vagy a bűncselekmény esetén őt érő kárt) érzékeli a valóságnál alacsonyabbnak. Éppen ezért vélhetően kevésbé lesz elővigyázatos. Ez viszont ceteris paribus növeli a bűncselekmény esélyét.

Ezzel ellentétes hatásként felbukkanhat az *ellenőrzés illúziója* is: gondolhatja, hogy egy-egy elővigyázatossági lépése hatásosabb, jobban csökkenti a bűncselekmény esélyét, mint amilyen hatása annak a valóságban van. Ez viszont éppen az elővigyázatosság növelése irányában hat. (Az irodalom általában felteszi, hogy a túlzott önbizalom elővigyázatosság-csökkentő hatása erősebb.)

További torzítás az *elérhetőség*: időnként (például egy-egy nagy nyilvánosságot kapó bűncselekmény esetén) az érzékelt valószínűség nagyon megugrik. Ez viszont megemeli az elővigyázatosság szintjét – ha csak időlegesen is. Ez a hatás jelentkezhet abban, hogy elővigyázatosabb lesz, de jelentkezhet abban is (az előző két esetben ilyen hatás nem nagyon jelentkezik), hogy erősebben követeli az adott bűncselekménytípussal szembeni kormányzati fellépést. Ha erre a politika reagál (vagy esetleg maga a politika indukálja ezt a hatást, bizonyos bűncselekmények állandó emlegetésével), akkor az elérhetőség-hatás a büntetőjogi jogalkotásra is hat: aktuális (és esetleg túlzott) félelmek kielégítése érdekében ad hoc büntetőjogi megoldások (például büntetési tétel-emelések) történhetnek. (Harel [2014] 48.) Tegyük ugyanakkor hozzá azt is: amennyiben a potenciális áldozatok, vagyis a társadalom tagjainak optimizmusa valóban jelen van, akkor az elérhetőség-hatás ezt a túl alacsony veszélyérzetet növeli meg. (Harel [2012] 31-33.)

Bíróság. A bíróság kapcsán az irodalomban elsősorban az ún. *utólagos bölcsesség tévedése* [hindsight bias] jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy amennyiben a bírónak meg kell ítélni azt, hogy valamely szereplő, akár a vádlott, akár az áldozat, akár a bűnüldöző hatóság valamely lépését, akkor ezt sokszor úgy teszi, hogy a *végeredmény tudatában* következtet arra, hogy az adott lépés szükséges, ésszerű, elvárható, stb. volt-e. Például, ha a vállalatvezető lépése kárt okozott a cégek, akkor sokszor ennek a kárnak a tudatában, erre a kárra tekintettel mondja ki a bíróság a bűncselekményt – és nem annak alapján, hogy a döntés meghozatalának pillanatában mi volt tudható (adott esetben, hogy a döntéshozó, a várható haszonhoz képest egyszerűen ésszerű kockázatokat vállalat fel – kockázatokat, amelyek éppen rosszul sülték el).

Az irodalomban talán legtöbbet tárgyalt kérdés: ha a bűnüldöző szerv valamely lépését (és például az abból származó információ elfogadhatóságát) kell megítélni, akkor nem azt kérdezi, hogy amikor a lépésről döntés született, akkor mit lehetett tudni, akkor elfogadható volt-e a lépés, hanem annak alapján ítéli meg, hogy az annak révén előálló bizonyíték fontos információt szolgáltat-e. Éppen ezen utólagos bölcsesség kivédésére szolgálnak azok a kemény eljárásjogi, bizonyítékokkal kapcsolatos szabályok, amelyek inkább nem bízzák a bíró mérlegelésére, hogy valamely eljárási cselekményt elfogadhatónak minősít-e, hanem adott cselekményekből származó információkat akkor is kizárják, ha azok roppant fontosak.

Vádhatóság. A vádhatóság, a rendőrség, az ügyészség oldalán elsősorban fenyegető veszély a *meggyőződés-torzítás*: ha a begyűjtött korábbi információk valamilyen irányba mutatnak, akkor az új információk csak nehezen változtatják meg a korábbiak alapján kialakult meggyőződést. Emiatt a későbbi információszerzési lépések is megváltoznak: bizonyítható például, hogy egy a korábbi információk alapján nagyobb valószínűséggel bűnösnek tűnő vádlottat más technikákkal próbálják kihallgatni, mint azt, akiről ezt kevésbé tartják valószínűnek. Ez egyben azt is jelenti, hogy például a vizsgálati módszereket, a bevetett eszközöket befolyásolja az, hogy a bűnösségre utaló, vagy az azt cáfoló információkkal találkozik-e (véletlenül) előbb a hatóság.

De hasonló torzításhoz vezethetnek az *előítéletek* is: amikor akár helyes, akár téves statisztikai adatok alapján azt gondolják, hogy bizonyos jellemzőkkel bíró emberek (például bizonyos népcsoportokhoz tartozók) nagyobb valószínűséggel követnek el bűnöket, akkor az előbb látott meggyőződés-torzítás már gyakorlatilag azonnal előáll. Vagyis ezen csoportok esetében lényegesen gyengébb érvek kellene ahhoz, hogy a bűnösséget bizonyítva lássa a vádhatóság, a rendőrség.

II.5 Egyéb célok: szankció típusok és elítélési valószínűség elszigetelő, rehabilitációs és megtorló hatásai

A két fent feltett kérdést, vagyis egyrészt a büntetési fajták közötti választást, másrészt a büntetés súlya és az elítélés esélye közötti összefüggést eddig csak egy cél szerint vizsgáltuk: melyik segíti elő inkább a (generális) elrettentést. Érdekes azonban legalább röviden kitérni arra, hogy a válaszok mennyiben módosulnak, ha a másik három büntetőpolitikai célt is figyelembe vesszük.²⁴

Büntetési tételek közötti átváltás. Az *elszigetelés* esetén természetesen nincs olyan átváltás az egyes büntetési tételek között, mint amit az elrettentést vizsgálva találtunk: a börtön, az elzárás, a háziőrizet esetén számolhatunk elszigetelés hatással; a pénzbüntetés esetén vélhetően

²⁴ Az alfejezet nagyrészt – de nem teljesen – Steven M. Shavell elemzésére épül. Shavell [2004] 531-534.

nincs ilyen (vagy csak nagyon gyenge – pl. az elvont jövedelem miatt nem tud a bűnözéshez szükséges eszközöket beszerezni). A stigma viszont akár erősítheti is a bűnözői hajlamot, hiszen lezárja a bűnelkövetőt előtt a legális gazdasági-társadalmi kapcsolatok jó részét; csökkenti a bűncselekmények alternatíva-költségét, OC-t az (1) egyenletben.

A *megtorlás* és az elrettentés modellje nagyon közel áll egymáshoz e tekintetben: mind a kettő abból indul ki, hogy a szankció valamiféle kellemetlenséget költséget kell, hogy okozzon az elkövetőnek. Éppen ezért az azonos súlyú, de kisebb költségű szankciók támogathatóak. Más kérdés, hogy a megtorlás szempontjából a szankciók súlyát nem (feltétlenül) csak az elítélt szubjektív értékelése (a szubjektív pénzbeni egyenértékes) határozza meg, hanem a társadalom értékelése is. Például, ha a társadalom tagjait jobban kielégíti, „megnyugtatja” egy nap börtön, mint az a pénzbüntetés, amit az elkövető azzal egyenértékűnek tekint (a börtönt, mint büntetési formát súlyosabbnak gondolja, mint az elkövetőt), akkor az igazságérzet helyreállítása érdekében lehet, hogy ezek a szankciók előbbre kell, hogy sorolódjanak, nagyobb súlyt kell, hogy kapjanak a büntetésekben is. Hasonlóképp: ha a házi őrizetet a társadalom alulértékeli, akkor azokat kevésbé kell alkalmazni, mint akár az elriasztás, akár az elszigetelés modell alapján kellene.

A *rehabilitáció* és a megtorlás célja a büntetési tételek kapcsán részben ellentmond egymásnak. A börtönbüntetés, az elzárás hosszát a rehabilitáció (egyébként az elszigetelés céljával párhuzamosan) ahhoz kötné, hogy az onnan kikerülő korábbi bűnöző már megjavulva (vagy legalábbis bűnismétlésre kisebb késztetést érezve) lépjen ki. A rehabilitáció esetén azonban ez azt is jelenti, hogy a börtön nem egyszerűen büntetés a számára, hanem egy szolgáltatólétesítmény is (amelyet persze nem saját, szabad akaratából vesz igénybe), ahol például oktatásban részesül. Ez a haszon azonban ellentétes a megtorlás elvével: az elítélt nem bűnhődik, hanem éppen később hasznosuló szolgáltatásokat kap.

Elítélés esélye és szankció nagysága. Láttuk az I. fejezetben, hogy az *elszigetelés* célja esetén nem érvényesül a szankció súlyossága és az elítélés-lebukás esélye közötti átváltás. Elvileg mindenkit addig kell elzárva tartani, amíg a büntetés költsége elmarad azoktól a társadalmi károktól, amik akkor következnenek be, ha ezt az időt a bűnöző nem börtönben tölti és esetleg bűncselekményeket követ el (pontosabban: a várható kártól). Az elszigeteléshez hasonló eltérések jelentkeznek a *rehabilitációs* cél esetén is, hiszen a cél ott is a bűncselekmények számának csökkentése. *Megtorlás* esetén sincs átváltás a büntetés és az elítélés között: aki bűnt követ el annak kell bűnhődni, nem annak (többet), aki lebukik.

Vagyis e célok szerint az elítélési esély nem csökkenthető azért, hogy azt a büntetés emelésével ellensúlyozzuk. Ugyanakkor ezek a modellek sem tagadják azt, hogy a felderítés és az adminisztráció költséges. Vagyis elképzelhető, hogy az elítélés esélyét csökkenteni érdemes – azonban ez a csökkenés nem igazolja a büntetés emelését. Azt csak az adott büntetés költségének csökkenése, a bűnismétlés esélyének növekedése, a hosszabb távú rehabilitációs programok hatásosságának emelkedése, vagy éppen a társadalom megtorlás iránít igényének emelése igazolhatja.

Büntetési tételek közötti szabad választás. Érdemes végül kiemelni a büntetési tételek kapcsán azt a kérdést, hogy megengedhetőnek tartjuk-e, hogy az elkövető válasszon büntetési formák között. Például úgy, hogy a kirótt pénzbüntetést börtönre, elzárásra válthatja, vagy fordítva. Láttuk fent, hogy a pénzbüntetés (technológiai értelemben) hatékonyabb eszköz: kevesebbe kerül egy ugyanolyan visszatartó erővel bíró büntetés. Konkrétan: bevételt is hoz a közösségnek. Ezért javasolták többen, például Gary S. Becker, hogy a börtönbüntetéseknek csak kiegészítő szerepe legyen: amikor a vagyoni szankció nem elég, akkor kellene csak bevetni. (Becker

[1968/2004] 186.) Az átváltható büntetés egyik olvasatban éppen ezt valósítaná meg – az elkövető autonóm döntésétől függene.

Azonban azt sem feledhetjük, hogy a magas pénzbírság (illetve a szabad átváltás) nem biztos, hogy ehhez a „tankönyvi” eredményhez vezet. Becker és nyomán a büntetőjog közgazdaságtani elemzésének több klasszikusa azt követeli, hogy amíg a vagyoni büntetés (majd a stigma) emelhető, vagyis amíg nem érünk el annak maximumáig, addig nem szabad börtönben gondolkodni. Ha azonban az elítélt dönti el, hogy mennyit akar fizetni, és mennyit más formában bűnhődni, akkor megállhat ez alatt a pénzbüntetési szint alatt. Addig fogja ugyanis növelni a pénzbüntetést, amíg egy nap börtönbüntetés pénzbeli egyenértékese kisebb, mint az a pénzbüntetés, amit ezzel kivált. Ha a „szabadság ára”, vagyis az az összeg, amivel egy nap börtönt ki lehet váltani, magas, akkor több börtönt fog választani és kevesebbet fizetni. Ugyanakkor, a pénz csökkenő határhasznából kiindulva (vagyis, hogy az utolsó megmaradó pénzegységek mindig többet érnek, mint az előbb feláldozottak) szinte biztos, hogy nem a teljes vagyonát fogja feladni. Vagyis a kötelező – át nem váltható – pénzbüntetés könnyen eredményezhet magasabb szankciót, aminek a visszatartó ereje és a megtorló hatása is nagyobb. Éppen azért, mert nem hagyjuk, hogy a maga számára kedvezőbb büntetési formát válassza – autonóm módon összeállítsa a maga büntetés-mixét.

Az elriasztás és a megtorlás szempontjából ez az érv általában az átváltás – a bűnöző autonóm döntése – ellen szól. Ezzel szemben az elszigetelő és nevelő hatás csak a börtön kiváltását tartja elfogadhatatlannak; azt, ha valaki pénzbüntetés helyett börtönbe akar vonulni, nem. Előbbi révén ugyanis, mint láttuk az elszigetelés és a rehabilitációs cél is jobban szolgálható.

És az igazságossági érveket is szem előtt kell tartani. Az igazságossági érvelések gyakran úgy szólnak, hogy az átváltás azért elfogadhatatlan, mert a gazdag bűnözőknek megengedi, hogy megvásárolják a szabadságukat. Elvileg ez az út a szegények előtt is nyitva van, de ők erre nem képesek, hiszen nincs annyi pénzüik. Vegyük észre, ez az érvelés épp azt veti az átváltás szemére, amit a hatásos elrettentés modellje üdvözölt: olcsóbb szankcióval eléri ugyanazt az elrettentő hatást, hiszen akinek a vagyona elég (gazdagabb), az fizet; akié nem (szegény), az megy börtönbe. Sőt, egy másik ellentétes hatással is érdemes számolni: ugyanaz az ár alacsonyabbnak tűnik annak számára, akinek egy nap börtön nagyobb jövedelem kiesést okoz. Ha tetszik: számára a börtönbüntetés alternatíva-költsége magasabb. Vagyis ő azonos szabadság-ár mellett több börtönt fog kiváltani. Lehet, hogy ez a gazdag, lehet, hogy neki okoz ugyanaz a börtön nagyobb jövedelemkiesést, de ha így van, akkor nem azért hajlandó több szabadságot vásárolni, mert gazdag (mert megteheti), hanem azért mert neki jobban megéri, hiszen ő a szabadságát jobban ki tudja használni. (Posner [2011] 284. – Feltehető persze, hogy a gazdagabbnak a pénz is kevesebbet ér – ez azonban nem feltétlenül tartható feltevés, ezért itt nem is élünk vele.²⁵)

III. Minősítő elemek

A mostani fejezet abból indul ki, hogy a bűncselekménynek van egy alapesete. Ehhez képest bizonyos körülmények csökkentik, esetleg ki is zárják a szankciót. Vagy pont fordítva: növelik azt. Az alapesetet úgy fogalmazhatjuk meg, mint egy szándékosan egyedül elkövetett befejezett cselekményt. Ezen alapeset megítélésétől tér el az, ha valaki nem szándékosan, hanem gondatlanul (vagy esetleg – objektív felelősség esetén – gondosan eljárva is) követ el bűncselekményt; ha valaki nem fejezi be a cselekményt, hanem csak kísérletet, vagy

²⁵ Az ezzel kapcsolatos közgazdasági vita áttekintéséért lásd Cullis – Jones [2003] 15-17.

előkészületet tesz; ha valaki másokkal közösen, mások segítségével követi azt el, illetve másokat segít abban, hogy azt végrehajtsák, ha valaki visszaesőként követ el bűncselekményt; ha valaki kooperatív módon viselkedik a nyomozás során – elősegíti az adott eset lezárását (lemond a tárgyalásról), vagy más cselekmény felderítését.

III.1. Szándékosság, gondatlanság és objektív felelősség

A magyar büntetőjogban az alapeset a szándékosság. A BTK. 4. §-ból következik, hogy ha ezt egy tényállás nem is tartalmazza, akkor is bele kell érteni: szándékos elkövetés mindig bűncselekményt jelent. Ezzel szemben egyes cselekményeket (a legtöbbet) gondatlanul is el lehet követni – de csak akkor lesz az bűncselekmény, ha azt a törvény kifejezetten tartalmazza. Ilyenkor a büntetés (általában) alacsonyabb, mint szándékosság esetén.

A jogok ismernek objektív felelősséget is. Ilyen az, ha mondjuk a kábítószer birtoklása maga, függetlenül a szubjektív elemektől, a birtokló tudatától, akaratától már bűncselekmény. És léteznek áthidaló megoldások is: például, amikor egy objektív körülmény a bűnösség vélelmét kialakítja, amit a vádlott megdönthet.

Szándékosság és gondatlanság. Ha valaki szándékosan követ el egy cselekményt, az a közgazdaságtani modellekkel leírva általában azt is jelenti, hogy (i) akarja annak eredményét, mert hasznot, örömet, élvezetet (ha csak egy pillanatnyit is) hoz a számára, és (ii) ezért tesz is annak érdekében, hogy a cselekmény sikeres legyen. A jog kicsit másként fogalmaz: a 7. § értelmében a szándékosság vagy azt jelenti, hogy az elkövető a cselekmény bekövetkezését kívánja, vagy (legalábbis) abba belenyugszik. Az előbbit nevezem majd tiszta értelemben vett szándékosságnak – az utóbbit súlyos gondatlanságnak. A gondatlan („sima gondatlan”) elkövető ezzel szemben nem nyugszik bele egy biztos eseménybe, hanem csak nem kerül el egy következményt, vagy mert nem a tőle elvárható módon járt el, vagy mert kifejezetten könnyelmű volt.

Ha az elrettentés a fő szempont, akkor azt, hogy a szándékosság (a tiszta szándékosság) miért követelhet magasabb büntetést az (1) egyenlet felidézésével érhetjük meg.

$$(1) \quad B - OC - x > C(p(x), NB(S_p, S_t, S_s, S_m))$$

A szándékosság az egyenlet két elemére hat:

- (i) a baloldal vélhetően magasabb – ezen belül a $B - OC$ különbség különösen; és
- (ii) a p érték alacsonyabb.

Ha ez igaz, akkor mindkét hatás abba az irányba mutat, hogy a bűncselekmény jobban megéri – vagyis nagyobb büntetés kell ennek ellensúlyozásához. Lássuk, miért gondoljuk, hogy ez a két állítás igaz!

ad i.) Az irodalom általában felteszi, hogy a szándékosság egyben azt is jelzi, hogy az elkövető nagyobb haszonra tesz szert a bűncselekményből. (Shavell [2004] 552-556. Posner [2011] 294.) Mint láttuk, a szándékosság (tiszta szándékosság) azt feltételezi, hogy az elkövető kifejezetten örömet leli abban, hogy megsérti a normát – vagy legalábbis abból, hogy ezzel másoknak kárt okoz. Ez az öröm nem feltétlenül van meg azonban azon esetekben, amiket súlyos vagy sima gondatlanságnak nevezhetünk. Ezek esetén a bűncselekmény okoz ugyan valamiféle hasznot, de az nem abból fakad, hogy a kár, a baleset bekövetkezik, hanem abból, hogy a gondatlanság miatt megtakaríthatunk erőfeszítéseket – gondosan eljárni mindig nehezebb, költségesebb. A

gondatlanság esetén ez a megtakarítás a haszon – maga a kár bekövetkezése nem előny. Sőt, általában maga a gondatlan fél sem szeretné azt (szemben azzal, akinek a törvényszegés, a károkozás a szándéka), őt csak a korábbi megtakarítás motiválja.

ad ii.) Tiszta szándékosság esetén vélhetően nem csak a kár bekövetkezésének valószínűsége lesz magasabb, hanem az elítélés valószínűsége is alacsonyabb lesz. A szándékos elkövető – szemben a gondatlannal, vagy az objektív felelősség alapján elítélt gondossal – egyben annak érdekében is tehet lépéseket, hogy csökkentse a lebukás, az elítélés valószínűségét. Az (1) egyenlet jelölésével vélhetően emelni fogja x -et, ami miatt csökken p . (Posner [2011] 295.)

A tiszta szándékosság magasabb büntetése mellett tehát érvelhetünk az elrettentés célját szem előtt tartva: az elrettentés magasabb büntetést kíván. De érvelhetünk az *elszigetelés* és a *rehabilitáció* alapján is: aki a tettét ilyen tudatosan, szándékosan követi el, annál vélhetően (a nagy számok törvénye szerint) a sikeres bűnisméltés esélye is nagyobb, ezért indokolt a hosszabb, komolyabb elszigetelése – illetve a rehabilitációja is vélhetően több időt vesz igénybe.

Nem szándékos (súlyos vagy sima gondatlan) cselekmények. Gondatlanság esetén Sakaár annak sima vagy súlyos formájáról beszélünk) maga a másik kára nem okoz örömet. Éppen ezért a bűncselekményből fakadó haszon fogalmát is másképp értelmezzük: az alacsonyabb elővigyázatosság miatti költségmegtakarítás. Elővigyázatosság alatt érthetünk minden olyan lépést, amely csökkenti a kár, a nemkívánatos eredmény kialakulásának esélyét. Gondatlanság esetén a döntéshozó keveset tett ezen esély csökkentése érdekében.

A két gondatlanság-fogalom esetén ez a megtakarítás (ami tehát itt a bűncselekményből fakadó haszon) nem ugyanakkora. Ha valaki belenyugszik a következménybe, vagyis mostani fogalmaink szerint, súlyosan gondatlan, az lefordítható úgy, hogy (szinte) semmit nem tesz annak elkerülése érdekében – vagyis az elővigyázatossága minimális. Ha csak „könnyelműen bízik azok elmaradásában”, akkor pedig tesz ugyan, de kevesebbet, mint ami tőle elvárható. (Aki pedig „kívánja” az tényleg semmifele elővigyázatossági, esélycsökkentő lépést sem tesz – sőt, inkább az esély növelése érdekében tesz.)

A gondatlanság szankcionálása miatt megjelenő ösztönzők, magatartási hatásom elemzések a joggazdaságtan abból indul ki, hogy van az elővigyázatosságnak egy olyan szintje, amelyet a jogalkalmazó már nem fog gondatlannak tekinteni. Ezt vagy pontosan, vagy legalábbis nagyságrendileg ismeri is a potenciális elkövető. Ő pedig elsősorban ezt az elvárást próbálja majd teljesíteni. Racionális ember többnyire így is tesz: ha ezt az elvárt szintet hozza, akkor ennek révén elkerülheti a büntetőjogi felelősségre vonást. (Amennyiben mégis látunk olyan embereket, akik nem teljesítették az elvárást, akkor ez persze még nem azt jelzi, hogy ők nem racionálisak. A gondatlanság, a szankció bevállalása kifejezetten racionális döntés lehet, ha valakinek olyan jelentős megtakarítást jelent az alacsonyabb elővigyázatosság, hogy megéri azt bevállalni a büntetés mellett is – épp ez a racionális bűnelkövetés logikája.)

A „súlyos gondatlanságot” a büntetőjog a szándékosság egyik aleseteként kezeli, a tiszta szándékossághoz hasonlóan bünteti. Az előzőek alapján a sima gondatlanságtól eltérő, azt meghaladó büntetése könnyen igazolható: ha valaki nem kicsit, hanem nagyon marad el az elvárástól, akkor sokat takarít meg, sokat nyer. Ha pedig valaki sokat nyer, az (1) egyenlet bal oldala magas, akkor a szankciót, az (1) egyenlet jobb oldalát is emelni kell, hogy rávegyük a neki nagy többletköltséggel járó elvárás teljesítésére, vagyis a gondosságra. Érdekesebb kérdés, hogy miért nem alacsonyabb a szankció, mint a tiszta szándékosság esetén. Hiszen az elkövető haszna azért kisebb: neki az esemény, a kár bekövetkezése nem okoz örömet, nem kívánja azt. Ugyanakkor amennyiben külön kezelnénk ezt a két esete, és emiatt el kellene határolni őket,

akkor vélhetően sok esetben megoldhatatlan bizonyítási problémával szembesülnénk. Amennyiben ugyanis valamifele tudatos tervezést, felkészülést nem látunk a bűncselekményre, akkor elég nehéz bizonyítani a kívánság létét. Vagyis kiürülne a tiszta szándékosság kategóriája, majd mindenki csak az alacsonyabb szankcióval nézne szembe. A tiszta, de nem bizonyítható szándékosság szankciója növelhető a két kategória összemosásával.

Objektív (tárgyi) felelősség. A gondatlanság és az objektív tárgyi felelősség között az a különbség, hogy itt nincs olyan elvárás, amit teljesítve mentesülni lehetne a felelősség alól: ha az eredmény bekövetkezik, mindenképpen állni kell a szankciót. Három szempontból lesz más a racionális mérlegelés ilyen esetben, mint gondatlanság esetén. Az egyik fontos különbség abból ered, hogy gondatlanság esetén a racionális bűnelkövető fő kérdése az, hogy mi az elvárás. Ezt akarjuk teljesíteni, ezért az egyes elővigyázatossági lépések kapcsán azt kérdezzük, hogy elvárta-e az adott lépés tőlünk. Ezzel szemben objektív felelősségnél azt kell megfontolni, hogy mennyivel csökkenti az adott lépés a bűncselekmény, a kár bekövetkezésii esélyét – és ezzel a várható szankciót. Ha nagyobb elővigyázatosságot akarunk elérni, azt gondatlanság esetén elsősorban úgy tudjuk biztosítani, ha emeljük az elvárást – objektív felelősség esetén úgy, ha növeljük a szankciót. A másik fontos különbség, hogy az elővigyázatossági lépések közül gondatlanság esetén (a büntetőjog felelősség elkerülése érdekében) csak azokkal érdemes foglalkozni, amelyek bizonyíthatók egy bíróság eljárásban – amik nem, azok kapcsán az elvárástól való elmaradásra, a gondatlanság megállapítására nincs is esély. Objektív felelősségnél ez nem kérdés: minden elővigyázatossági lépés csökkenti a kár esélyét (ez volt az elővigyázatosság definíciója...), vagyis mindegyik kapcsán érdemes elgondolkozni azon, hogy hogyan hat az a kár esélyére. Nem csak azoknál, amelyek a bizonyítási eljárásban szerepet játszhatnak. Harmadrészt: az objektív felelősség hat arra is, hogy egy adott tevékenységbe belekezd-e valaki. Gondatlanság esetén tudhatjuk, hogy ha teljesítjük az elvárást, akkor nem leszünk büntetőjogilag felelősségre vonhatók, vagyis biztonságosan folytathatjuk a tevékenységet. Objektív felelősségnél nincs ilyen garancia a büntetés, a szankció elkerülésére – ha az adott tevékenység során bekövetkezik a cselekmény, akkor azért büntetést fogunk kapni. Az adott tevékenység kevésbé lesz vonzó.

Lássuk a három eltérést egy példán! A fuvarozó felelőssége a nála, a rakományban talált kábítószerért lehet(ne) gondatlansági alapú, de objektív is. Először is definiáljuk, mi az elővigyázatosság: ha jobban ellenőrzi a rakományát, a megbízóit, stb., akkor csökkentheti az esélyét annak, hogy abban kábítószer lesz nála. Gondatlanság esetén ő azt fogja végiggondolni, hogy milyen ellenőrzési, elővigyázatosági lépéseket várnak el tőle. Ezeket teszi majd meg. Amiről tudja, hogy nem bizonyítható, azt eleve ki is zárja a „megteendők” közül. Ha viszont a kellő elővigyázatosságot tanúsítja, akkor biztonságban tudhatja magát – nyugodtan indulhat útnak. Objektív felelősség esetén nem csak a bizonyítható, hanem minden elővigyázatossági lépést érdemes végiggondolnia. És a kérdése sem az lesz, hogy az adott lépés tőle elvárható-e, hanem az, hogy milyen eséllyel fedezheti fel azok révén a kábítószer. Viszont, ha minden olyan lépést meg is tesz, ami értelmesnek tűnik, akkor is marad esély arra, hogy lesz kábítószer a rakományban. Éppen ezért végső soron azt is meg kell fontolnia, hogy egyáltalán vállalkozik-e fuvarozásra, útnak indul-e.

Nem szándékos tett: a felindulás, addikció? A nem szándékos cselekmények között kiemelt helyet foglal el a vitákban a felindulás, illetve a valamilyen addikció által inspirált elkövetők esete. Ezeknél sokan tagadják a szankciók (illetve a lebukás esélyének) visszatartó erejét. Mondván: itt a magasabb büntetés sem tart vissza – hiszen nincs tudatos döntés a bűncselekményről, hanem pillanatnyi „irracionális” motívum ösztönöz arra. Láttuk fent a II.4. alfejezetben, hogy ez az érv nem mond ellent a racionalitás modelljének: az ilyen hirtelen vagy

éppen addikció miatt fellépő vágy, csak annyit jelent, hogy megjelenik egy azonnali kielégítést követelő szükséglet (pl. düh), amely kielégítése ugyanolyan racionális döntés, mint egy hosszabb távú „megalapozott” vágyé.

Fontosabb azonban, hogy nem érdemes a kérdést igen-nem kérdésként elemezni (van-e elrettentő erő vagy nincs?), hanem mennyiségi problémaként. Lényegesen magasabb szankció vélhetően itt is hathatna. A kérdés tehát az, hogy a szankcióval és az elítéléssel-felderítéssel járó költségek emelése „megéri-e”, milyen magasra kellene emelni ezeket a költségeket (vagyis milyen magas szankciókat és elítélési esélyt kellene elérni) ahhoz, hogy valóban megjelenjen a visszatartó erő. Ezt a kérdést az V. fejezetben vizsgálom meg.

III.2. Kísérlet

A magyar Büntető Törvénykönyv 10. § rendeli büntetni a kísérletet, vagyis azt, ha valaki egy (szándékos) bűncselekményt elkezd, de nem fejez be. A kísérlet büntetése két fontos kérdést is felvet. Egyrészt azt, hogy ez miért büntetendő – hiszen nem fejezték be, vagyis kárt nem okozott. Különösen releváns ez a kérdés akkor, ha figyelembe vesszük, hogy nem is minden kísérlet büntetendő: az alkalmatlan tárgyon, vagy alkalmatlan eszközzel elkövetett kísérlet a (3) bekezdés alapján nem. Másrészt, ha belátjuk, hogy a büntetése mellett komoly indokok szólnak, akkor még indokolni kell, hogy miért alacsonyabb ennek a büntetése, mint a sikeres kísérleté.

Miért büntetendő? Elhatárolás az alkalmatlan eszköztől. Az elszigetelés célja alapján nyilvánvaló, hogy miért büntetjük már a kísérletet, az előkészületet is: ha valaki előkészült, kísérletet tett, akkor nagyobb valószínűséggel fogja ismét megpróbálni. Hasonló érünk lehet a rehabilitációs cél kapcsán is. A megtorlás szintén szolgáltatathat indokot: ha nem is járt sikerrel, maga a szándék már megvolt, és az is elítélendő. Ezen modellek szerint viszont nehezen érthető, hogy az alkalmatlan eszköz miért képez kivételt: ismétlésre ott is számíthatunk, és könnyen lehet, hogy akkor már nem lesz alkalmatlan az eszköz. Megtanulja az első sikertelen próbálkozásból, hogy más eszközt válasszon... (Posner [2011] 291.)

Az elrettentés modell szerint a kísérlet büntetésének célja (első látásra paradox módon): a sikeres kísérletek szankciójának emelése. (Posner [2011] 275-276.) Ennek belátásához módosítsuk a (2) képletet! A bűnözőnek számolnia kell azzal, hogy kísérlete sikertelen lesz – legyen a sikeresség esélye q (és tegyük fel, hogy hasznot számára a cselekmény csak ekkor hoz). Ebben az esetben kockázatkerülő racionális bűnelkövető akkor vág bele a cselekménybe, ha

$$(3) \quad qB - OC - x > qp^S(x)NB(\Sigma_i S^S_i) + (1-q)p^K(x)NB(\Sigma_i S^K_i)$$

ahol az S index a sikert jelöli (sikeres bűncselekmény esetén az elítélés valószínűsége p^S , az összbüntetés $\Sigma_i S^S_i$), a K index pedig a kísérletet. A kísérlet büntetlensége azt jelenti, hogy a jobboldalon a második tag nulla ($p^K=0$), vagyis többször, többen, gyakrabban kezdenek ilyen cselekménybe – többször lesz a baloldal nagyobb. Ezt ellensúlyozandó vélhetően a sikeres tettek szankcióit kellene emelni. Amit viszont mint láttuk (elsősorban a határelrettentés miatt) az elrettentés modell sem feltétlenül tart szerencsésnek. A kísérlet büntetése teszi lehetővé, hogy az első tag emelése nélkül is nőjön a jobboldal, vagyis erősödjön a várható szankció.

Felvethető azonban, hogy a bűncselekménnyé nyilvánítás, a pozitív lebukási valószínűség (p^K) elérése mindenképpen többletköltséggel jár (míg a büntetés nem feltétlenül), miért jó, hogy a büntetetté nyilvánítással fenntartunk egy nullánál. Ha a kísérlet bűncselekmény jellegét megszüntetnénk, akkor (bűnüldözési és szankciók miatti) költséget takarítanánk meg. Az

irodalom azonban felhívja a figyelmet, hogy a kísérletek, vagy éppen az előkészület felderítése sokszor olcsóbb, mint a sikeres bűncselekményeké. (Shavell [2004] 556-557., Posner [2011] 275-276.) Már csak azért is, mert a sikertelen kísérlet elfedéséért gyakran kevesebbet tesznek az elkövetők, mint a sikeres cselekményeik esetén. Azok felderítése sokszor „melléktermék”: nem kell rájuk költeni, más tevékenységek, bűncselekmények felderítése, a bűnmegelőzés során mintegy véletlenül derülnek ki.

Ugyanígy a felderítési költség és elrettentő erő szembeállításuk jelenik meg az alkalmatlan eszközzel elkövetett cselekmény (tévedés) esetén adott mentesség kapcsán. Könnyű ugyan azzal érvelni, hogy itt az elrettentő erő (pontosabban az emiatti kárcsökkentés) minimális, így itt valószínűleg már a felderítési, bizonyítási költség hatása a súlyosabb, de a joggazdaságtani irodalom inkább szkeptikus. Alkalmatlan eszköz, vagy tévedés esetén a (3) képletben a q , vagyis a siker esélye nulla (vagy ahhoz nagyon közeli). Ez az elrettentés modellben azt jelenti, hogy az ilyen cselekmények haszna negatív. Ez a negatív érték használható (gyenge) érvként az ilyen esetek mentessége mellett. Az ilyen tettek vélhetően büntetés (ne feleddjünk: költséges felderítés, büntetés) nélkül sem termelnek hasznot – a (2), a (3) egyenlet baloldala negatív. Így az elkövető előbb-utóbb felhagy a próbálkozással.

Miért alacsonyabb tétel? Ha a cél a sikeres bűncselekmények büntetési tételének kordában tartása – a határelrettetés miatt – akkor kérdés, hogy miért nem emeljük a kísérlet büntetési tételét. Minél magasabb lenne az, annál magasabb lenne a (3) egyenlet jobb oldalán a második tag, és ezért lehetne csökkenteni a jobboldal első tagját.

Az elrettentés-modell szerint a kísérlet alacsonyabb büntetése a határelrettetést szolgálja: ez ösztönöz arra, hogy esetleg *feladja* valaki a szándékát már a megkezdés után. (Jogilag ez is kísérlet: nem fejezi be.) Akár csak abban az értelemben, hogy az első sikertelen kísérlet után nem próbálja meg azonnal újra. A feladott cselekvés alacsonyabb szankciója azonban igazolható az elszigetelés, a rehabilitáció és a megtorlás alapján is: a feladott tett nyilvánvalóan azt jelzi, hogy a bűnismétlés esélye kisebb – és a társadalmi megítélési is kevésbé negatív (kisebb megtorlást követel).

A *megakadályozott* bűncselekmény alacsonyabb szankciója mellett már kevesebb érv szól. Itt a társadalmi elítélés is nagyobb (nem rajta múlt), és a bűnismétlés esélye is magasabb. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el arról sem, hogy az okozott kár (ha a cselekvő szempontjából „véletlenül” is) kisebb – ez a megtorlás-igényt csökkenti, csökkentheti. De érvelhetünk úgy is, hogy a megakadályozott bűntény elkövetője még feladhatta volna később – volt esély arra, hogy később meggondolja magát. Nem kezelhetjük ezért teljes mértékben a sikeres elkövetőkkel együtt. Más kérdés, hogy a meggondolás esélye egyre kisebb, ahogy közelítünk a bűntény sikeres befejezéséhez - vagyis egyre nagyobb szankciót indokol a modell, ahogy előbbre jutunk az időben.

Az elrettentés-modell fő érve azonban az alacsonyabb büntetés mellett inkább a *bírósági tévedés* érve. Ha egy cselekmény a kísérlet fázisában lezárul, akkor nagyobb a tévedés esélye – pl. nehezebb igazolni, hogy mi is volt a szándék. A tévedés esélye viszont, mint láttuk, az elrettentő hatást is csökkenti.

III.3. Előkészület

A magyar Büntetőtörvénykönyv 11.§ is előkészület miatt is büntetni rendel bizonyos cselekményeket. Előkészület alatt a magyar jog (is) olyan cselekményeket ért, amikor a bűn

elkövetése céljából emberek kooperálnak egymással: az előkészület miatt elítélhető, aki (i) (másnak) a cselekményre a lehetőséget biztosítja, (ii) (mást) az elkövetésre felhív, (iii) arra (más számára) ajánlkozik, (iv) vállalkozik, vagy (v) annak elkövetésére (mással) megegyezik.

Az előkészületek büntetése az elrettentés-modell, az elszigetelés, a rehabilitáció és a megtorlás modell alapján is indokolható. Az előkészület az ösztönzés modellben azt jelenti, hogy valaki mással tudatosan együttműködve tervezi meg a bűncselekményt, ezzel növelve a siker esélyét, az okozott kárt, csökkentve az elítélés valószínűségét.

Az előkészületek nyomán elkövetett (vagy az előkészítés fázisában megghiúsított, feladott) bűncselekmény esetén a (3) egyenletet kicsit módosíthatjuk: megjelenik egy új költségelem az előkészület költsége, C_c :

$$q(C_c)B(C_c) - C_c - OC - x > qp^S(x, C_c)NB(\Sigma_i S^S_i) + (1-q)p^K(x, C_c)NB(\Sigma_i S^K_i)$$

Az előkészület (i) emelheti a siker esélyét (q C_c növekvő függvénye) (ii) emelheti az elérhető hasznot is (B C_c növekvő függvénye) és (iii) csökkentheti az elítélés valószínűségét (p^i C_c csökkenő függvénye). E három elem mindegyike azt mutatja, hogy az előkészület – ha valaki vállalkozik rá, emeli a bűncselekmény hozamát és csökkenti a várható szankciót (az egyenlet jobboldalát). Ezt ugyan nem ingyen kapja az elkövető, hanem fel kell vállalnia az előkészület költségét (és kockázatát), de ha racionálisan mérlegel (amit egy tudatosan a tettét előkészítő félről feltételezhetünk), akkor erre csak akkor vállalkozik, ha az megéri: ezzel a többletköltséget figyelembe véve is nő a hozama (vagyis az egyenlet baloldala).

Minek köszönhetőek ez a három hatás? Leginkább a munkamegosztásnak: a bűnelkövető olyan partnereket kereshet, akik szakosodnak egy-egy a siker, a haszon maximálásához szükséges résztvevőre. Hasonlóan ahhoz, ahogy egy gazdaság is jobban működik, ha mindenki arra a munkára szakosodik, amelyhez relatíve legjobban ért²⁶, és a teljes hozamból a felek között fennálló szerződések alapján részesedik.

Ha pedig az előkészületek után a bűncselekmények kifizetődőbbek, akkor az elrettentés jogpolitikai célja azt követeli, hogy erre a jogrendszer reagáljon.²⁷

III.4. Önkéntes jelentés, beismerés, vádalku

Kezdjük definíciókkal! *Beismerés* alatt az értjük, hogy a vádlott, a saját vizsgált cselekménye kapcsán a bűnelkövető beismerő vallomást tesz – ami csökkenti a bizonyítás, az eljárás költségét. Ezt a lépést általában enyhébb büntetéssel jutalmazza a jog – a magyar Büntető törvénykönyv 29.§ is. *Önkéntes jelentés* alatt azt értjük, amikor egy más bűncselekményről tesz vallomást. Ezt szintén a legtöbb jogrendszer valamilyen módon (esetleg a vád, a nyomozás megszüntetésével) honorálja – mondván: a másik bűncselekmény megghiúsítása, vagy felderítése mindenképpen könnyebbé válik emiatt. a. (A beismerés esetén nincs ilyen megegyezés, a vádlott ilyen ajánlat nélkül egyszerűsíti le az eljárást.)

Ezek az enyhítő körülmények az elszigetelés, a rehabilitáció és a megtorlás alapján is könnyedén igazolhatóak. Mindegyik csökkenti az elkövető által okozott költséget (ide értve az eljárási,

²⁶ Lásd a komparatív előnyök modelljét a közgazdaságtanban – Heyne et al. [2004] 35-37

²⁷ Ezek az extrabüntetések gyakran nem egyszerűen a közvetlen elkövető büntetési tételeinek emelését jelentik, hanem a segítőkét. Ilyen az amerikai jogban az ún. Pinkerton-felelősség: az előkészületben részt vevő össze szereplő felelőssé tehető bármely szereplő által elkövetett tettetért. Pinkerton v. United States 328 U.S. 640, 66 S.Ct. 1180, 90 L.Ed. 1489 (1946)

felderítési költséget is), és ez a megtorlás-igényt is csökkenti. Hasonlóképpen tekinthetjük ezt a tettet a megbánás részének, amely arra utal, hogy a bűnismétlés esélye kisebb.

Beismerés, önkéntes jelentés. Az elrettentés modell itt ismét a határelrettentés-problémáját állítja középpontba. Egy egyszerű „transzformáció” szükséges ahhoz, hogy a párhuzamot lássuk. Tekinthejük úgy a tagadást, a másik bűncselekmény elhallgatását, mint egy újabb – az eredeti bűncselekményen fölüli – költségnövelő lépést. A bűncselekményét további káros lépésekkel toldja meg (nem vall, a társadalmat újabb költségekbe kergeti), akkor azért többlétszankciót alkalmazunk.

III.5. Visszaesők

Bár a visszaeső bűnelkövetők büntetése minden jogpolitikai cél szerint igazolható, talán a legkevésbé az elrettentés-modell alapján kézenfekvő ez. Az elszigetelés modellje szerint a korábbi visszaesés arra utal, hogy az elkövető a következőkben is könnyen lehet bűnismétlő (ennek a valószínűsége az ő esetében nagyobb, mint egy első bűncselekményéért bíróság előtt álló vádlott esetén), ezért szerencsés olyan büntetést alkalmazni vele szemben, amely jobban (hosszabb időre) elszigeteli a bűnismétlés lehetőségétől. Azonban, mint az I. fejezetben láttuk, a szankció emelése persze csak egy bizonyos életkorig igazolható: idős korban a visszaesők esetén is csökken a további bűnismétlés esélye. Míg máshol az elszigetelés és a rehabilitáció célja egy irányba mutatott, itt némileg ellentétbe kerül: ugyanis világos, hogy a visszaesőknél a rehabilitáció a korábbiakban nem volt (kevésbé volt) hatásos, ezért kérdés, hogy további „megjavítása” értelmes próbálkozás-e. Ne feledjük: a rehabilitációs cél alapján akkor, és annyi időre kell valakit büntetni, amíg a rehabilitáció költsége elmarad annak várható hozamától – és utóbbi, úgy tűnik, alacsonyabb. A megtorlás célja alapján pedig a bűnös súlyosabb vétke alapján érvelhetünk: a társadalom korábban alkalmat adott neki a visszailleszkedésre, és ezzel a lehetőséggel az elkövető nem élt. A jóindulat ezen elutasítása további „megtorlásért” kiált. Másrészt érvet szolgáltathat a fent látott hatás is: az elkövető számára vélhetően ugyanaz a büntetés másodjára kevésbé „fájdalmas”, mert megszokta, megtanulta eltűrni, kezelni, vagy a korlátozott racionalitás modelljeinél látott érzelmi alkalmazkodás (esetleg emlékezet-hatás) lép fel nála – vagyis ugyanaz a megtorlás másodjára magasabb büntetési tételt követel.

Elrettentés. Az elrettentés-modell érvelése szerint a potenciális elkövető belevág a cselekménybe, ha

$$(3) \quad qB - OC - x > qp^S(x)NB(\Sigma_i S^S_i) + (1-q)p^K(x)NB(\Sigma_i S^K_i)$$

A visszaeső bűnöző esetén azt várjuk, hogy a baloldal magasabb lesz, míg – külön a visszaesőkre szabott büntetőpolitika, a tételek emelése nélkül – a jobboldal alacsonyabb. Vagyis esetükben nagyobb a motiváció az elkövetésre, magasabb szankció kell a visszatartásukhoz.

Miért lenne a bűncselekmény várt hozama (a baloldal) magasabb, mint az első elkövetőknél? Egyrészt, mint már az elszigetelés-alapú indoknál is láttuk, vélhetően a visszaeső többre értékeli a hasznot, vagyis emiatt nála B nagyobb, mint az első elkövetők átlagánál. (Posner [2011] 289.) Közülük azok, akik a bűncselekmény után realizálják, hogy a hasznuk kisebb a vártnál, az átlagosnál, kisebb valószínűséggel fogják azt megismételni. Vagyis, aki ismétel, annak a hozama magas kellett hogy legyen. Másrészt, a korábbi tevékenységéből, sikereiből-kudarcaiból (esetleg a börtönben felhalmozott tudásából) merítve növelni tudja a siker valószínűségét, q nő.

És miért lenne a jobboldal, vagyis a büntetés hatása kisebb? Tudásukat, tapasztalataikat felhasználva ügyesebben védekezhetnek a lebukás ellen – adott x mellett $p(x)$ csökken. Végül

változatlan természetbeni büntetések és stigmák esetén a büntetések miatti kellemetlenség (azok pénzbeli egyenértékese) csökken. A börtönbüntetés – mivel már megismerte, megszokta az ottani viszonyokat – nem jelent akkora „sokkot”, és a stigma kezelése sem lesz újdonság, vélhetően könnyebben találja meg azokat a kapcsolatokat, amelyek adott reputációvesztés esetén is működnek.

A speciális elrettentés ezen hatásán túl érdemes felfigyelni a visszaesők büntetésének generális hatására is: már az első elkövetőkre is hat az, ha a visszaesők büntetését emeljük. (Shavell [2004] 529., Polinsky – Shavell [2009] 41., Posner [2011] 279.) Fordítsuk meg az érvelést: az első elkövetéskor kedvezőbben bírálják el az ügyüket, a későbbi bűncselekményekhez képest. Vagyis az első cselekmény ugyan nem von maga után olyan magas szankciót, viszont az elkövető tudhatja, hogy a későbbiekben ezt a kezdeti kedvezmény (mondhatnánk „hitelt”) meg kell fizetni. Mintegy adós pozícióba kerül, amely adósságot akkor hajtják be rajta, ha ismét bűncselekményt követ el. Az első bűncselekmény következménye nem csak az azonnali szankció, hanem az is, hogy legközelebb magasabb büntetést fog kapni, mint az, akinek az lesz az első cselekménye.

A generális elrettentés másik oka az, hogy ha csak másodjára, többedjére alkalmazzuk a magasabb szankciót (és nem rá első alkalommal), akkor csökken a tévedés esélye. Aki kétszer bukik meg, az kisebb valószínűséggel tévedés áldozata. A tévedésről pedig láttuk, hogy csökkenti az elrettentő erőt. Ha a szankció alacsonyabb az első esetben, vagyis amikor a tévedés esélye magasabb, akkor ezzel a tévedés súlyát csökkenteni lehet – és az elrettentő erőt növelni.

IV. Szervezett bűnözés

Az elkövetők olykor bűnszervezetben követik el tetteiket. Ennek hatását – részben – az előkészületeknél már láttuk: a munkamegosztás, ami kialakul közöttük költséges ugyan, de egyben növeli is a siker esélyét. Esetleg a siker esetén elérhető hasznot is. És csökkentheti az elítélés valószínűségét. A szervezett bűnözés (a bűnszervezet) az előkészületben megfogalmazotthoz képest annyiban több, hogy a valamiféle állandósult kapcsolatot tételez fel a szereplők között. Ez a szervezet biztosítja azokat az intézményeket, amelyek a kooperációhoz szükségesek. Ezeket, a kooperációt elősegítő, lehetővé, egyszerűbbé tevő intézményeket legális tevékenység esetén az állam, a jogrendszer adja: csökkenti az együttműködéssel óhatatlanul együtt járó problémákat – a közgazdaságtan nyelvén a tranzakciós költségeket. Illegális tevékenységeket (elvileg) nem segít az állam, a jog. Ezért ezt a funkciót más szervezetnek kell ellátni – ez lehet a bűnszervezet.

Amíg a bűnszervezet csak ezt teszi, addig maga közvetlenül nem az elkövető. Csak a léte segíti elő azt, hogy mások együttműködhessenek egymással. Olykor – gyakran – viszont maga a szervezet is részese ezeknek az illegális tranzakcióknak. Például tiltott szolgáltatásokat, árukat kínál.

Tranzakciós költségek csökkentése. Tranzakciós költség alatt értünk mindent, ami miatt elmaradhat egy olyan kooperáció két fél között, amely egyébként mindkettejük számára előnyös lenne. Pusztán az, hogy két fél kölcsönösen nyerne egy ügyleten, egy együttműködésen önmagában sem a legális, sem az illegális tevékenységek esetén nem garantálja, hogy az létre is jön. Egyetlen példa: nem bíznak egymásban, nem bíznak abban, hogy a másik teljesíteni fogja, amit vállalt. Tudjuk, hogy a legális szerződések esetében a szerződési jog egyik fő funkciója az, hogy ezeket az együttműködést akadályozó problémákat megoldja, a tranzakciós

költségeket csökkentse.²⁸ A szerződési jog garantálja azt, hogy a másik akkor is teljesíteni fog, ha az már nem érdeke (mondjuk, mert ő már megkapta az együttműködésből neki járó szolgáltatást). A szerződési jogra támaszkodhatnak a felek annyiban is, hogy amennyiben később vita támad köztük, akkor ezt (viszonylag jól, a közgazdaságtan szavaival: hatékonyan, a két félnek együttesen a legkisebb terhet okozva) a jogrendszer, pontosabban az arra kijelölt szerv – klasszikusan a bíróság – megoldja. A jogrendszer védi a felek jogait, kikényszeríti azok tiszteletét a többiektől, és viszonylag jól rendezi az esetleg felmerülő konfliktusokat.

Amennyiben a jogrendszer nem elérhető, akkor a helyébe általában valamilyen egyéb megoldás lép. Más módon kell a feleket megvédeni a másik esetleges visszaélésétől, csökkenteni az esetleges későbbi konfliktusokat. Röviden: megteremteni közöttük a bizalmat, ha az egyébként hiányzik.

De az állam helyébe lép a bünszervezet akkor is, ha a jog, az állam nem tudatosan tagadja meg a védelmet, csak gyenge, és nem képes nyújtani. (Vagy egy – fent látott –, „nem szeretett” csoport számára nem akarja nyújtani, mert nem akarja az erőforrásokat elvonni attól, hogy azok révén a „szeretett” csoport jobb szolgáltatásokat kapjon). Emiatt csökkenhet az állammal, a jogrenddel szembeni bizalom; és más szervezetektől várhatják egyébként legális jogaik garantálását. Például a védelmi pénzt szedő szervezetek esetén ezek a szervezett bűnözői körök garantálják a legitim üzletek tulajdonbiztonságát is – ha azok működtetői nem bíznak abban, hogy ezt a rendőrség meg fogja, meg tudja tenni.

Az állam persze (sok esetben) nem egyszerűen megtagadja a maga ilyen szolgáltatását egy tevékenységtől, hanem kifejezetten tiltja, üldözi is azt. Ilyen esetben a bünszervezet a politikai közösség másik tipikus funkcióját is átveszi: megvédi tagjait a külső fenyegetés ellen – legalábbis csökkenti az esélyét, hogy külső hatalom bántsa a tagjai életét, szabadságát, vagyonát. A bünszervezet esetén ez a külső hatalom épp a jogrend. A „honvédelmi funkció” pedig az, hogy csökkenti a tagjaival szembeni fellépés esélyét. Segít növelni a látenciát.

Vagyis a bünszervezet

- egyrészt csökkenti a tranzakciós költségeket – ez az (1) egyenletben látható modell szerint a OC -t csökkenti, a nettó hasznot ($B - OC$)-t növeli
- másrészt (technológiailag) hatásosabbá teszi az elítélés elleni védekezést – vagyis elővigyázatosság (x) azonos emelése mellett jobban csökken az elítélés valószínűsége (matematikailag $-p'(x)$ nagyobb lesz); emiatt pedig a lebukással, elítéléssel szembeni védekezés egyénileg optimális szintje is nő.

Röviden: a bünszervezet helyettesíti az államot, a jogrendszert. E tekintetben pontosan azt állítja a modell, mint Szent Ágoston: „*Remota itaque iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia.*”²⁹ A politikai hatalom, a jogrendszer ugyanazt csinálja, mint egy rablóbanda, pontosan ugyanaz a haszna, ugyanazt a szolgáltatást nyújtja. A különbség „csak” az, hogy a politikai hatalom ezt az igazságosság alapján, a jogot ismerve teszi – a rablóbanda pedig az igazságosságot, a jogot kikerülve.

Kényszer módja. A bünszervezetek tehát legális tevékenységek számára is ellátnak az állami szolgáltatásokat pótló, azt helyettesítő szerepet. Őrzést-védelmet, tartozáskezelést, -behajtást, stb. Gyakorlatilag azt ígérik, hogy ügyfelek jogait ki fogják kényszeríteni, meg fogják védeni.

²⁸ Robert Cooter és Thomas Ulen ezt nevezi normatív Coase-tételnek. (Cooter – Ulen [2005] 107-111.)

²⁹ Szent Ágoston De civitate dei 4. könyv IV. fejezet

Ami elsősorban megkülönbözteti őket – az esetleg – a piacon is jelen lévő legális társaiktól (őrző-védő cégek, magánnyomozók, követelésbehajtók, stb.) az két elem. Az egyik az, hogy a tevékenységük, az alkalmazott eszközök túlnyúlnak a legális kereteken. Megtörténik ez például akkor, ha a behajtáskor során kényszerrel alkalmaznak. De előfordulhat az is, hogy maga az ajánlott szolgáltatás törvényes keretek között zajlik, az adott ügyfél kiszolgálása érdekében nem lépik át a törvényi kereteket, de mivel egyéb tevékenységeikben megteszik ezt – és abból jelentős bevételre tesznek szert –, ezért a piaci versenyben előnybe kerülnek versenytársaikkal (az ilyen illegális tevékenységet nem folytató hasonló vállalkozásokkal) szemben. Gondolhatunk itt egy adót nem fizető, adócsaló piaci versenytársra.

A másik jellemző pedig az ún. kínálat-generálta kereslet problémája. Ilyenkor az történik, hogy maga a szolgáltató képes növelni a saját szolgáltatásai iránti igényt. A bűnszervezet esetében ilyen az, amikor ő maga jelenti azt a (például tulajdon elleni) fenyegetést, amivel szemben a védelmet meg kell vásárolni. Áttételesen ugyanaz a helyzet bandaháborúk veszélye esetén is: a másik „körzetében” azért van szükség a védelemre, mert egy rivális szervezet próbál betörni arra a piacra – az emiatti erőszak veszélye az, ami erősíti a mostani szervezettel szembeni keresletet.

V. Büntetőjog tárgya: mi a bűncselekmény?

Az, hogy mi legyen büntetendő, és ezt – esetleg az elítélés valószínűségét is – figyelembe véve mekkora büntetés, várható szankció sújtsa, a négy büntetőjogi cél alapján másképp és másképp határozhatjuk meg. A *megtorlás-modell* válasza egyértelmű: amit a közösség helytelenít, az legyen bűncselekmény; a büntetés pedig legyen akkor, amekkora a megtorláshoz szükséges. Vannak azonban olyan bűncselekmények, amelyek nem illenek ebbe a modellbe – olyan cselekmények, amelyek megtorlását a társadalom nem várná el. És ennek nem csak az az oka, hogy a törvényalkotók, és a társadalom, a politikai közösség véleménye eltér a megtorlást követelő cselekmények köréről és azok súlyosságáról. A társadalom által helytelenített bűncselekmények között is vannak olyanok, amikor nem cél a megtorlás. Például vélhetően az alkoholizmus társadalmi megítélése sokkal inkább negatív, mint mondjuk a könnyűdrogok fogyasztásáé, mégis utóbbi kereskedelmének, fogyasztásának büntetőjogi megítélése súlyosabb.

Az *elszigetelés* és a *rehabilitáció* célja alapján kevésbé tudunk választ adni arra, hogy mi is legyen bűncselekmény. Ezen célok alapján elsősorban arra adhatunk választ, hogy milyen és mekkora büntetést érdemel egy – más elvek alapján bűncselekménynek tekintett – magatartás. Láttuk: például a bűnismétlés, illetve a javulás esélyének és a büntetés költségének összevetése alapján határozható ez meg.

Az *elrettentés-modell* a bűncselekmények definiálásakor abból indul ki, hogy mely cselekmények elrettentéséhez szükséges büntetőjogi szankció. Pontosabban: mely cselekmények esetében jobb ez, mint az alternatív szankciók – mindenekelőtt a kártérítési jog a maga polgári jogi szankcióival, vagy a szabálysértési-államigazgatási jog. Eddig csak azt láttuk, hogy az elrettentés ereje mitől függ; most az lesz a kérdésünk, hogy mekkora legyen ez az elrettentő erő? Szükség van erre egyáltalán? Lehet, hogy egyes tevékenységeket dekriminalizálni lehet.

Azonban, ha csak az elrettentés kérdését tarjuk szem előtt, akkor is két egymással vitázó kiindulópont képzelhető el: a teljes elrettentés modellje és a hatékony elrettentésé. Ezek ugyan élesen ütköznek egymással, de szerencsére nem kell vagy-vagy döntést hoznunk. Úgy tűnik a két modell más-más bűncselekmények kapcsán fontos. E fejezet a két álláspont ismertetésével

kezdi, majd a bűncselekmények ilyen csoportosításával folytatja. A fejezet utolsó pontja pedig a bűncselekmények egy fontos elemével, a szubjektív tényezővel foglalkozik.

Teljes elrettentés vs. hatékony elrettentés. A (várható) szankció ideális szintjéről alapvetően mást gondol a teljes elrettentés modellje (ezt képviseli például Richard A. Posner – Posner [2011] 276) és a hatékony elrettentésé (ez például Steven M. Shavell álláspontja – Shavell [2004] 474-479).

A *teljes elrettentés* modellje szerint a büntetőjog feladata, hogy a bűncselekményként definiált tevékenységektől, ha lehet mindig és mindenkit, de legalábbis a legtöbb embert riasszon el. A bűncselekményeket is annak alapján kell meghatározni, hogy mitől akarunk mindig és mindenkit elrettenteni.

E modell szerint a várható szankciónak akkorának kell lennie, hogy már ne érje meg a cselekményt elkövetni: a fent látott (1) és (3) egyenletben a jobboldal mindig legyen nagyobb, mint a bal. Ha ezt nem is lehet garantálni, de az alapvetően (majd) mindig támogatható, ha a várható szankció emelkedik. A büntetések persze nem emelhetők minden határon túl: azok növelésével nő egyrészt a szankció (és a felderítés) költsége, és ahogy a szankciók emelkednek, úgy marad egyre kevesebb hely a súlyosabb tettek alkalmazható további szankciókra (csökken a határelrettentés). Ez korlátozza e modell szerint a szankció szintjét. Az azonban biztos: ahogy emeljük azt, úgy csökken azok száma, akik a bűncselekményt elkövetik. A teljes elrettentés modellje szerint pedig épp ez a cél.

A valóságban az elrettentés persze soha nem teljes: ezt a célt ugyanis csak akkor lehetne elérni, ha a jog egyszerűen azt mondaná ki, hogy utólag fogjuk meghatározni, mire mekkora szankció vár – annak alapján, hogy az elkövető mit nyert a cselekményből. Aki nagyon sokat, azzal szemben nagyon magas szankciót léptetünk életbe. Ez a büntetőjog egyik alapelvével, a *nullum crimen sine lege* elvvel ellenkezik. A büntetőjog (egyébként egyrészt a veszteségkerülés, másrészt az eljárásjog kapcsán látott okok miatt) nem engedheti meg, hogy ne (viszonylag) pontosan, előre megszabott szabályokra alapuljon. Persze van olyan szankció, amely ebbe az irányba, a személyre, a konkrét haszonhoz kötött büntetés irányába mutat és a *nullum crimen sine lege* elvvel is összefér, az a vagyonek Kobzás: a bűncselekményből származó vagyonnövekmény elvonása. Akinek a bűncselekményből vagyoni, pénzügyi haszna keletkezik, számolhat azzal, hogy elítélés esetén ezt mindenképpen elveszíti – és ezen felül még további büntetésre is számíthat. Ennek alkalmazását a teljes elrettentés elve alapján támogatni lehet – a hatékony elrettentés alapján nem.

A *hatékony elrettentés* modellje szerint ugyanis a szankciónak nem lehet célja, hogy mindenkit elriasszon: csak azokat kell, akik visszatartása hatékony, vagyis azokat, akiknek a bűncselekményéből származó kár meghaladja azt a veszteséget, amit az okozna (főleg nekik), ha nem követnék el a bűncselekményt. Ez utóbbi költség kapcsán három típust különíthetünk el. Léteznek egyrészt hatékony bűncselekmények. Másrészt a szankció vezethet – az elsőfajú hiba kapcsán már látott – túlzott elriasztáshoz. Harmadrészt amennyiben a bűncselekmények listája hibás, akkor a magasabb szankció több egyébként problémamentes, de hibásan bűncselekménynek tekintett, lépéstől is elriaszthat. Ezen okok miatt e modell szerint a várható szankciónak nem az elkövető hasznához, hanem az áldozat, illetve a társadalom kárához, a várható kárhoz kell igazodnia.

A hatékony bűncselekmény fogalmának megértéséhez használjuk a gyorsajtás példáját! Hatékony-e, ha a nagyon gyakorlott gyorsan hajt – tudva, hogy nem (vagy legalábbis szinte biztos, hogy nem) okoz balesetet? Érvelhetünk úgy, hogy igen, hiszen az ő gyorsajtásból

származó haszna (például az időnyeresége) meghaladja a várható kárt. A hatékony bűncselekmény fogalma mögött meghúzódó érvelés lényege ez. Az e mögött meghúzódó társadalomfilozófia szerint a bűnelkövető hasznát is figyelembe kell venni: ha ő várhatóan többet nyer a cselekményen, mint amennyi kárt várhatóan okoz, akkor ez igazából egy jólétet növelő lépés. Persze ez nem jelenti azt, hogy nem kell szankcionálni az ilyen tevékenységet (példánkban a gyorsajtást). A büntetést, a szankciót a hatékony elrettentés is feltételezi. Épp a szankció az, ami beárazza a cselekményt. Implicit módon ez közli a potenciális bűnelkövetővel, hogy mi az ár, amivel a tervezett lépése jár. Ha a szankció ugyanakkora, mint a várható kár, és ennek tudatában is vállalja valaki a tettet, akkor – e modell szerint – hadd csinálja: ez ugyanis azt jelenti, hogy a lépése (neki) nagyobb hasznot hoz, mint amennyi kárt (másnak) okoz. A haszonkalkulus alapján a lépés hatékony – de mint láttuk büntetendő marad.³⁰ Ez a büntetés azonban ne legyen nagyon magas – a várható szankció legyen egyenlő azzal a várható kár, amit a többieknek (várhatóan) okoz egy cselekmény. Ez az „igazságos (és hatékony) ár”.

A túlzott elrettentés problémája azért szól a büntetések emelése ellen, mert azok miatt legális tevékenységek is elmaradhatnak.³¹ Mint láttuk: ha a racionális cselekvők nem biztosak benne, hogy egy tevékenységet nem fog a jogalkalmazó bűncselekménynek tekinteni, akkor attól az – egyébként legális, a társadalom számára hasznos – tevékenységektől is tartózkodni fognak. Ez a (túlzott, téves) elriasztó hatás pedig annál erősebb, minél nagyobb a szankció.

A hatékony elrettentés, vagyis az okozott károkhoz és nem az realizált haszonhoz kötött büntetés melletti harmadik érv azzal függ össze, hogy a jog nem mindig ad hibátlan listát a bűncselekményekről. Tegyük fel, hogy a bűncselekmények között vannak olyanok is, amiknek nem kellene ott lenniük. A kárhoz kötött hatékony szankció előnye ilyen esetben az, hogy nem minden ilyen – tévesen bűncselekményként azonosított – tevékenységtől riaszt el, csak azoktól, amelyek haszna alacsony. Gyakorlatilag a szankció korlátozása esélyt teremt arra, hogy a jog tévedését a bűnelkövető javítsa: ha magas a haszna, akkor a bűncselekményt, a büntetéssel együtt is el fogja követni. A teljes elrettentésre épülő szankció nem engedne ilyen az egyéni érdekeltségen nyugvó javítást. Pontosabban, csak a nagyon magas hasznot realizálók vállalnák be adott büntetés mellett a cselekményt.

A teljes és a hatékony elrettentés elve ugyan, mint egymással vitázó, egymás alternatíváját jelentő modell jelenik meg, de a valóságban egymás mellett élnek, kiegészítik egymást. Vannak bűncselekmények, amelyek az egyik, és vannak, amelyekhez a másik érvényesül. Folytassuk e két bűncselekmény-kör elhatárolásával!

Tulajdoni (büntetőjogi) és felelősségi (kártérítési) védelem. A két cselekmény-csoport meghatározásában az ún. tulajdoni és kártérítési-felelősségi védelem közötti megkülönböztetés lesz segítségünkre. A kiindulópont: a büntetőjog funkciója is az, hogy megvédje a polgárok, jogi személye jogait. Pontosabban: megpróbál elriasztani azok megsértésétől. A jogokat Guido Calabresi és A. Douglas Malamed sokat emlegetett dichotómiája szerint két eszközzel védhetjük meg: részesíthetjük azokat tulajdoni és kártérítési-felelősségi védelemben. (Calabresi – Malamed [1972/1984]) Ezt a modellt ugyan eredetileg a polgári jogra írta fel a szerzőpáros, de a büntetőjogra is könnyen alkalmazható. A kártérítési-felelősségi védelem alatt a hatékony elrettentést érthetjük, vagyis azt, hogy ex ante a várható szankció legyen egyenlő az okozott

³⁰ Mint láttuk, arról, hogy a bűnelkövető hasznát figyelembe kell-e venni komoly filozófiai vita tárgya a joggazdaságtanon belül is.

³¹ Az irodalom ugyan (gyakran) a másik két nem hatékony szankció miatti problémát is túlzott elriasztásnak nevezi, de itt a könnyebb elkülönítés miatt csak erre az esetkörüre használom ezt az elnevezést.

kárral – tulajdoni védelem alatt pedig a teljes elrettentés modellt, vagyis azt, hogy e szint fölé, a károkozó-elkövető várható haszna fölé emeljük a szankció nagyságát.

Az eredeti leírás szerint a tulajdoni védelem [property rule] azt jelenti, hogy valaki csak akkor sértheti meg más jogát, ha arra tőle előzetesen engedélyt kap, ha a másik beleegyezik a jogsértésbe, lemond a jogáról. Ha e nélkül is megsértjük más jogát, akkor a jogrendszer nem csak a kárt téríti meg velünk, hanem ezen felül bünteti is. A kártérítési-felelősségi védelem [liability rule] ilyen előzetes hozzájáruláshoz, engedélyhez nem köti a jogsértést, hanem csak azt mondja, hogy aki más jogát megsérti, az térítse meg az azzal okozott várható kárt. Fontos azonban kiemelni: a kártérítési-felelősségi védelem is megengedi a káron felüli szankciót, a büntetést. A szabály ugyanis nem azt követeli, hogy a szankció az ex post kárral legyen egyenlő, hanem azt, hogy az ex ante várható kárral. A kettő közötti különbség, mint láttuk, az elítélés esélyéből fakad: ha alacsony az elítélés esélye, akkor magas szankcióra van szükség.

Mind a tulajdoni, mind a felelősségi védelemnek megvannak a maga (relatív) előnyei. A tulajdoni védelmet elsősorban akkor látja indokoltnak az irodalom³², ha

- (i) a kár nehezen becsülhető vagy
- (ii) ha kikényszerített transzferről van szó.

ad i.) Ha a kár nehezen becsülhető, akkor a kár megterítésére alapuló kárterítési-felelősségi védelem is nehezen működtethető. A szankció könnyen lehet téves. Például túl alacsony. Vagyis a károsult nem kap kompenzációt és (ami fontosabb...) a károkozó túl alacsony szankcióval (árral) szembesül. (És persze lehet fordítva is: ha túl magas a várt szankció terhe, akkor olyanokat sem fognak elkövetni, amelyekre pedig a modell támogatói elsősorban hivatkoznak.)

ad ii.) A *kikényszerített transzfer* azt jelenti, hogy az elkövető megszerezhetette volna az áldozat engedélyével is azt, amire szüksége van (már persze, ha az áldozatnak kellő ellenszolgáltatásokat kínál), de elmulasztotta kérni azt, elmulasztott alkuba bocsátkozni az áldozattal, és inkább neki kárt okozva, megkérdezése, beleegyezése nélkül lépett. Amennyiben tehát van konkrét károsult, akivel gyakorlatban is – nem csak jogilag – lehetősége lett volna megállapodni (ahogy a közgazdaságtan mondaná: alacsony a tranzakciós költség), akkor az a tulajdoni védelmet indokolja.

Bűncselekmény típusok. A jogvédelem két formája (illetve az ideális szankcióval kapcsolatos elvárások) alapján a bűncselekményeket három fő csoportra oszthatjuk: a kikényszerített transzferekre (ahol a teljes elrettentés indokolt), a kártérítési jogot helyettesítő (kiegészítő) bűncselekményekre (ahol a kártérítési-felelősségi szemlélet és a hatékony elrettentés a tipikus), illetve azokra az esetekre, amik a fenti modell szerint kivételnek tűnnek: a károsult nélküli bűncselekményekre.

A kikényszerített transzferektől, ahol meg lehetett volna kérdezni, hogy nem egyezne-e bele az áldozat, a sértett a jogai megsértésébe teljes mértékben el akarunk riasztani. Azt akarjuk, hogy ne egyoldalú döntés alapján történjenek jogsértése, hanem a felek megegyezésre, kooperációra törekedjenek. Mindig erre törekedjenek – ezért akarunk mindenkit elriasztani ezektől az egyoldalú lépésektől. A leggyakoribb példa ilyen kikényszerített transzferre természetesen a lopás, amikor meg lehetett volna kérdezni, hogy nem adná-e el az adott dolgot. De ide sorolható a nemi erőszak, vagy a testi sértés, a gyilkosság is, amikor az, amit a másiktól megkapunk (a

³² Összefoglalásért lásd például Hylton [2012]

szexuális együttlét, az, hogy fájdalmat okozhatunk neki, stb.) elvileg a beleegyezésével is megtörténhetne.³³

Amikor nincs kikényszerített transzfer, akkor a kár megtérítettése (a kárterítési-felelősségi védelem) lehet a cél. Kérdés azonban, hogy ezt miért a büntetőjog segítségével tegyük – maga a modell elnevezése is utal arra, hogy ennek tipikus formája a polgári jogi, kártérítési felelősség. Azon bűncselekmények közé, ahol a károsult jogát (például a tranzakciót akadályozó gyakorlati problémák, a magas tranzakciós költség miatt) nem akarjuk tulajdoni védelemben részesíteni, tipikusan olyanok kerülnek, ahol a kártérítési felelősség visszatartó ereje túl gyenge lenne.³⁴ gyenge lenne – elsősorban azért, mert az áldozat esetleg nem perel. Ez az *elmaradt perek problémája*. Nem perel, mert lehet, hogy nem is tudja, hogy kár érte. Vagy lehet, hogy tudja ugyan, de a kár nem túl jelentős a számára, és ezért úgy ítéli meg, hogy nem éri meg perelni. (Ez utóbbi felmerülhet akkor is, ha az adott személyt ért kár maga nagyon magas, de nagyon sokaknak van hasonló kára. Ha sokaknak van nagy kára, akkor elképzelhető, hogy a felek egymásra várnak a perléssel.³⁵) Elégtelen lehet a polgári jogi szankció azért is, mert – bár a bíróság az ítéletet meghozza, de – az alperes elérhető vagyona elmarad a megfelelő szankcióhoz szükségestől. Ez az elégtelen vagyon, a *végre nem hajtható szankció* esete. Mind az elmaradt perek, mind a végre nem hajtható szankciók esete oda vezet, hogy a várható polgári jogi szankció elmaradhat a kártól. Ilyenkor lehet indokolt a büntetés. Ha azért és éppen annyival megemeljük a valós kár fölé a szankciót, amikor és amennyivel a várható szankció (vagyis a kártérítés nagysága és a megítélés esélyének szorzata) elmarad a valós kártól, akkor ezzel épp a várható kárral tesszük egyenlővé azt. Például, ha nagyon kevesen perelnek, akkor lényegesen magasabb lehet a szankció, mint a kár: ha a károknak csak 1/10-éért perelnek, akkor a kártérítés legyen tízszeres. (Ha csak 1/7-éért, akkor hétszeres, stb.) Ha ezt a kártérítési jog keretei belül próbáljuk megtenni (például az ún. büntető kártérítés révén), akkor figyelni kell arra, hogy a magas kártérítés viszont túlzottan is fokozhatja a perlési kedvet: megérheti fals perekkel is megpróbálkozni, hiszen ha (esetleg csak kis eséllyel is, de) megnyeri a felperes, akkor nagyon magas összeget kap. Ha pedig a nem vagyoni típusú büntetéseket akkor vetjük be, ha a szankció nem hajtható végre, akkor a másik problémát is kezelni tudja a büntetőjog. (Érdemes külön is kiemelni, hogy a büntetőjog nem anyagi szankciói nem csak a klasszikus elzárás-jellegű szankciókat jelentik, hanem a stigmát is.) Végezetül: a büntetőjog a *közösségi kikényszerítésre* épül. Ha a károsult nem is perelne, a közösség akkor is felléphet. Sőt, mivel a rendőrség épp az ilyen fajta károkozások felderítésére, a bizonyítékgyűjtésre, az ügyészség pedig ezek perlésére specializálódott, így még ahhoz képest is nagyobb lesz az elítélés esélye, mintha a közvetlen károsult maga perelne.

Természetesen, a kártérítés nehézségeit nem csak a büntetőjog segítségével küszöbölhetjük ki. Megtehető az a szabálysértési jog és a közigazgatási eljárás segítségével is. A fő különbség ezek és a büntetőjogi szankciók között, hogy utóbbiak általában súlyosabbak – túl is lépnek a

³³ Ez a modell persze nem állítja, hogy az ilyen megállapodások jogilag is elfogadottak. Vannak, amikor igen (például a lopás önkéntes párja az átruházás), de sokszor nem (például nincs olyan szerződés, amelyben arra hatalmazhatnák fel valakit, hogy – pl. az utódaimnak adott megfelelő juttatásokért cserébe – megöljön engem). Utóbbiak azonban logikai-filozófiai szinten nem mondanak ellent a tesztnek, az csak annyit állít, hogy nem tett kísérletet az (egyébként esetleg jogilag el ne ismert) engedély megkérésére. Az, hogy bizonyos esetekben miért nem teszi lehetővé a jogrendszer az ilyen önkéntes megállapodásokat a közgazdaságtan hatékonysági elemzése általában a paternalizmus, a korlátozott racionalitás modelljeiből vezeti le. (Magyarul lásd: Cserne [2006], Szalai [2013] 555-571, Szerletics [2017])

³⁴ A kártérítési jog és a büntetőjog összevetéséért lásd például: Polinsky – Shavell [2007] 403-454, Harel [2012] 15-16.

³⁵ Ez az ún. kollektív cselekvési probléma. Erről lásd magyarul: Olson [1997]. Eljárásjogi alkalmazásáért: Szalai [2014]

vagyoni szankción. Másrészt büntetőjogi szankciót a vádlottnak nagyobb védelmet nyújtó (például, mint láttuk, nagyobb bizonyítottságot követelő) eljárásban szabják ki.³⁶

A bűncselekmények eddigi két csoportjánál van jól azonosítható károsult. Léteznek azonban olyan bűncselekmények is, amelyeknél ilyen nincs, amelyek *nem okoznak kárt* (és ezért nem is tekinthetők kikényszerített transzfernek). Ilyen a balesetet nem okozó gyorsajtás, az engedély nélküli fegyvertartás, stb. Ezek megértéséhez (és elhatárolásához) ismét érdemes a kártérítési jogból kiindulni. A kártérítési jog (illetve az előbb látott kárhoz kötött büntetőjogi tényállások) szankciót csak akkor alkalmaznak, ha valakinek kára jelentkezik. A károsult nélküli büntetőjogi tényállások esetén nem kell megvárni ezt. Ezek körébe általában valamilyen veszélyes (a kár nagy esélyét magában hordó) tevékenységek tartoznak. Alapvető sémájuk: definiálnak egy elvárt magatartást, és az azt nem teljesítőket akkor is szankcionálják, ha nincs kár. A hatásmechanizmusuk hasonló ahhoz, amit a kísérletek szankcionálása kapcsán bemutatam. Tudjuk, hogy egy tevékenység nem biztos, hogy kárt okoz („sikeres lesz”) – a gyorsajtás nem biztos, hogy balesetet okoz. Az ilyen veszélyes tevékenységek szankcionálására elvileg két lehetőség van. Egyrészt, megtehetnénk, hogy csak a kárt okozó (sikeres) eseteket sújtjuk szankcióval – de azokat magas (a kárhoz kötődő) szankcióval. Másrészt megtehetjük azt is, hogy egy alacsonyabb szankciót magához a tevékenységhez is kapcsolunk (ami akkor is el kell viselni, ha nincs kár) és emiatt a kár bekövetkeztekor elég viszonylag alacsonyabb szankcióval kiegészíteni azt. Utóbbi esetben alacsonyabb szankció is elég. Az alacsonyabb szankciót pedig egyszerűbb végrehajtani. Ráadásul a határelrettetésre (a súlyosabb cselekmények magasabb szankcióira) is több hely marad. A kár nélküli bűncselekmények tehát – a kísérletek szankcionálásához hasonlóan – erősítik az elrettentést, a prevenciót.

Szubjektív tényezők. A bűncselekmények közé általában (az objektív felelőséget leszámítva) olyan cselekményeket sorolunk, amelyeknél egy szubjektív tényező is jelen van: a *bűnös szándék* vagy legalábbis az, hogy az elkövető nem tanúsította a *tőle elvárható* gondosságot. Ez is olyan elem, amelyben a büntetőjog és a kártérítési jog logikája élesen elválik. Tudjuk: a kártérítési jogban még a vétkesség-felróhatóság is objektivizált felelősség, nem a konkrét károkozótól elvárható magatartás a mérce, hanem az „adott helyzetbe *általában* elvárható”.

A szándékosság bűncselekménnyé nyilvánításának hatását láttuk a III.1. alfejezetben. Mivel ilyenkor az elkövető haszna vélhetően nagyobb, a kár esélye is magasabb, az elítélésé pedig (a tudatos felkészülés, az elrejtőzés, a nyomok eltüntetése, stb. miatt) valószínűleg alacsonyabb, így az (1) egyenlet baloldala nő, a jobboldala – változatlan szankciók mellett – pedig csökken. A szankció emelése kell a visszatartó erő növeléséhez. A szankciót pedig a kártérítési jogban (annak alapelvei miatt) nem vihetjük tendenciózusan a kár fölé. (Azok a rendszerek, amelyek pedig szándékos károkozás esetén megengedik a kárt meghaladó, büntető kártérítést, általában eljárásjogi problémákkal szembesülnek.) Vagyis komoly „kereslet jelentkezik” a büntetőjogra ezen esetekben.

Az már bonyolultabb kérdés, hogy a gondatlanságnál miért alkalmazunk szubjektív gondossági mércét, a kártérítési jogban bevett objektív helyett. Az irodalomban az objektív polgári jogi mércét sok kritika éri – elsősorban azért, mert a „jobb képességűektől”, akik többet is meg tudnának tenni nem vár el annyit, amennyi hatékony lenne. És mivel a vétkességi-felróhatósági felelősség ugyanúgy az elvárás teljesítésére (és csak arra) ösztönöz, mint ahogy ezt a büntetőjog gondatlanság fogalma kapcsán láttuk, így ezek az emberek vélhetően csak ezt a (számukra) alacsony szintet fogják teljesíteni. Másoknál, az átlagostól elmaradó képességűektől,

³⁶ Az adminisztratív jogok és a büntetőjog összevetéséért lásd Ogus [2009].

tudásúaktól viszont a kártérítési jog nagyon sokat vár el – amit ők nem feltétlenül fognak majd teljesíteni. Ezért ők akkor is fizetnek, ha egyébként mindent megtette, ami tőlük elvárható lett volna. A büntetőjog azzal, hogy szubjektív mércét alkalmaz kiiktatja ezeket a tévedéseket. A maga magasabb, de ritkábban alkalmazott szankcióit ezekhez az egyéni (a joggazdasági irodalomban általában hatékonyabbnak tartott³⁷, de egyben nehezebben bizonyítható) elvárásokhoz köti.

Érdeemes a szubjektív elemek között visszatérni a III.1. fejezetben is látott felindulás, illetve addikció problémájára. Felvethető a kérdés: ezeket miért kell bűncselekményként kezelni? Megmutattam, hogy az elriasztás-központú (és legalább korlátozott racionalitásra alapozott) modellek szerint, ha a büntetés elriasztó hatása ebben az esetkörben, ha gyenge is, de nem hiányzik teljesen. Ha a büntetés csak nagyon keveseket tart is vissza, de van, akít igen – különösen hosszabb távon. Sőt, ennek alapján a kérdés megfordul: ha ezektől nehezebb elriasztani, ha ezektől csak magasabb szankció riaszt el, akkor nem épp ezeket kellene súlyosabban büntetni? Viszont itt – ugyanúgy ahogyan a teljes elriasztás modelljénél is láttuk – figyelembe kell venni a társadalmi költségekből fakadó korlátokat. A nagyon magas szankció ugyan lehet, hogy elriasztana ezektől a cselekményektől, de egyben a szankció költségeit is emelné. Ha a szankció költsége túl magas a megelőzött bűncselekményekkel okozott kárhoz képest, akkor még a teljes elrettentés modell alapján sem támogatható a magas szankció.

VI. Összefoglalás

Gary S. Becker 1968-ban jelentette meg *Bűn és bűnhődés: Egy közgazdasági megközelítés* [Crime and Punishment: An Economic Approach] című cikkét, amellyel a joggazdaságtanban belül útjára indult a büntetőjog elemzése is. Az azóta eltelt több, mint 50 évben az irányzat a büntetőjog és a büntetőjoghoz kapcsolódó jogterületek (eljárásjog, a bűnüldöző szervek működését és ügyvédi munkát meghatározó szabályok, stb.) sok kérdését vizsgálat tárgyává tette. Ezeket az elemzéseket foglalta össze röviden ez az írás. Láttuk, hogy a büntetőjog joggazdasági elemzése ugyan a kockázatsemleges racionális bűnelkövető modelljéből indult ki, de könnyen kiterjeszthető a kockázatkerülő és a kockázatkereső-veszteségkerülő, sőt a nem teljesen, csak korlátozottan racionális bűnelkövető modelljére is. Láttuk, hogy a modell fontos elemei, a lebukás valószínűsége és a szankció nagysága milyen tényezőktől függ, hogy hatnak ezek a tényezők a különböző típusú bűnelkövetők döntéseire, illetve azt is, hogy milyen okai lehetnek annak, hogy nem az első ránézésére nem a leghatékonyabb megoldásokat alkalmazza a büntetőjog, a büntetőpolitika. Láthattuk, hogy miképpen magyarázhatók a büntetőjog sajátosságai, azok az elemek, amelyek a büntetőjogi felelősséget megkülönböztetik a polgári jogi felelősségtől. Végezetül – miután a büntetőjog várható magatartási hatásait láttuk - azt is, hogy mikor hatékony ezeket alkalmazni, vagyis, hogy milyen tetteket érdemes a bűncselekménnyé nyilvánítani, és büntetőjog szankcióknak kitenni.

Irodalomjegyzék

Baron, Jonathan – Ilana Ritov [2009]: The Role of Probability of Detection in Judgments of Punishment. *Journal of Legal Analysis* 1:553-90.

³⁷ Shavell [2004] 561-562

- Becker, Gary S. – George J. Stigler [1974/1989]: A törvények végrehajtása, kötelességszegés és a végrehajtó apparátus javadalmazása. in: *Stigler, G.J.: Piac és állami szabályozás*. KJK, Budapest pp. 376-399
- Becker, Gary S. [1968/2004]: Crime and Punishment: An Economic Approach. *The Journal of Political Economy* 76:169-217 (magyarul in *Válogatás Gary S. Becker műveiből*. Rajk László Szakkollégium Budapest, 2004)
- Bibó István [1938]: Etika és büntetőjog. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok (1935–1944)*. Mgyvető, Budapest. 161–182
- Brickman, Philip – Dan Coates – Ronnie Janoff-Bulman [1978]: Lottery Winners and Accident Victims: Is Happiness Relative? *Journal of Personality and Social Psychology* 36:917-927
- Bronsteen, John – Christopher Buccafusco – Jonathan S. Masur [2009]: Happiness and Punishment. *The University of Chicago Law Review* 76:1037-1082.
- Calabresi, Guido – A. Douglas Malamed [1972/1984]: Property Rules, Liability Rules and Inalienability: One View of the Cathedral. *Harvard Law Review* 85:1089-1128. (magyarul in Harmathy Attila – Sajó András (szerk): *A jog gazdasági elemzése* KJK, Budapest 1984.)
- Cooter Robert D. – Michal Feldman – Yuval Feldman [2006], The Misperception of Norms: The Psychology of Bias and the Economics of Equilibrium. *Review of Law and Economics* 4:889-911
- Cooter, Robert – Thomas Ulen [2005]: *Jog és közgazdaságtan*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2005
- Cooter, Robert. D. [1984]: Prices and Sanctions. *Columbia Law Review* 84:1523–1560
- Craswell, Richard – John E. Calfee [1986]: Deterrence and Uncertain Legal Standards. *Journal of Law, Economics, & Organization* 2:279-303.
- Cullis, John – Philip Jones [2003]: *Közpénzügyek és közösségi döntések*. Aula, Budapest.
- Cserne Péter [2006]: Szerződési szabadság és paternalizmus: adalékok a szerződési jog közgazdasági elemzéséhez. *Századvég* 41:41-78.
- Dnes, Anthony [2009], Criminal Law and Torts. in Nuno Garoupa (szerk): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 111-124
- Dulles S.J., Avery Cardinal [2001]: Catholicism and Capital Punishment. *First Things* 112:30-35.
- Easterbrook, Frank H. [1983]: Criminal Procedure as a Market System. *The Journal of Legal Studies* 12:289-332
- Ed Diener, Ed – Richard E. Lucas – Christie Napa Scollon [2006]: Beyond the Hedonic Treadmill: Revising the Adaptation Theory of Well-Being. *American Psychologist* 61:305-314.
- Elster, Jon [2001]: *A társadalom fogaskerekei*. Osiris, Budapest.
- Fredrickson, Barbara L. - Daniel Kahneman [1993]: Duration neglect in retrospective evaluations of affective episodes. *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 45–55
- Garoupa, Nuno [2003]: Behavioral Economic Analysis of Crime: A Critical Review. *European Journal of Law and Economics*, 5:5–15
- Garoupa, Nuno [2009, szerk]: *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham

- Garoupa, Nuno [2012]: The Economics of Prosecutors. in Alon Harel – Keith N. Hylton (szerk.): *Research Handbook on the Economics of Criminal Law*. Edward Elgar, Cheltenham 231-243.
- Gazal-Ayal, Oren – Limor Riza [2009]: Plea-Bargaining and Prosecution. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 145-170
- Grogger, Jeffrey [1991]: Certainty vs. Severity of Punishment, *Economic Inquiry* 29:297-309.
- Grossman, Gene – Michael Katz [1983]: Plea Bargaining and Social Welfare. *American Economic Review* 73:749-757
- Guthrie, Chris [2002-2003]: Prospect Theory, Risk Preference and the Law. *Northwestern University Law Review* 97:1115-1164
- Guttel, Ehud – Alon Harel [2008]: Uncertainty Revisited: Legal Prediction and Legal Postdiction. *Michigan Law Review* 107:467-500
- Harcourt Bernard E. – Jens Ludwig [2006]: Broken Windows: New Evidence from New York City and five-City Social Experiment, *The University of Chicago Law Review* 73:271-74 (2006)
- Harel, Alon – Keith N. Hylton [2012, szerk.]: *Research Handbook on the Economics of Criminal Law*. Edward Elgar, Cheltenham 231-243.
- Harel, Alon – Uzi Segal [1999], Criminal law and behavioral law and economics: observations on the neglected role of uncertainty in deterring crime. *American Law and Economics Review* 1:276–312
- Harel, Alon [2012], Economic Analysis of Criminal Law: A Survey. in Alon Harel – Keith N. Hylton (szerk.): *Research Handbook on the Economics of Criminal Law*. Edward Elgar, Cheltenham 10-50.
- Harel, Alon [2014], Behavioural Analysis of Criminal Law: A Survey. *Bergen Journal of Criminal Law and Criminal Justice* 2:32-55.
- Heyne, Paul– Peter J. Boettke – David L. Prychitko [2004]: *A közgazdasági gondolkodás alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Hylton, Keith N. – Vikramaditya S. Khanna [2007], A Public Choice Theory of Criminal Prosecution. *Supreme Court Economic Review* 15:61-118
- Hylton, Keith N. – Vikramaditya S. Khanna [2009]: Political Economy of Criminal Procedure. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 171-206
- Hylton, Keith N. [2012]: Some Notes on Property Rules, Liability Rules, and Criminal Law. in Alon Harel – Keith N. Hylton (szerk.): *Research Handbook on the Economics of Criminal Law*. Edward Elgar, Cheltenham 67-83
- Kahan, Dan [1997]: Social Influence, Social Meaning and Deterrence. *Virginia Law Review* 83:349-395.
- Kahneman, Daniel – Amos Tversky [1998]: Kilátásmélet: a kockázatos helyzetekben hozott döntések elemzése. Megjelent Csontos László (szerk.): *Racionális döntések elmélete*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 82–112.
- Kiss Norbert – Hollán Miklós [2013]: *Büntetőjog*. Dialog Campus, Budapest-Pécs
- Kumar, Vimal – Stergios Skaperdas [2009]: Organized Crime. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 257-270.

- Landes, William M., [1971]: An Economic Analysis of the Courts, *Journal of Law and Economics* 14:61-107.
- Lucas, Robert E. Jr [1987]: *Models of Business Cycles*. Basil Blackwell, Oxford.
- Market, Dan – Chad Flanders [2010]: Bentham on Stilts: The Bare Relevance of Subjectivity to Retributive Justice. *California Law Review* 98:907-988.
- McAdams Richard H. – Thomas S. Ulen [2009]: Behavioral Criminal Law and Economics. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 403-436.
- Miceli, Thomas J. [2009]: Criminal Procedure. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 125-144
- Miceli, Thomas J. [2012]: Deterrence and Incapacitation Models of Criminal Punishment: Can the Twain Meet? in Alon Harel – Keith N. Hylton (szerk.): *Research Handbook on the Economics of Criminal Law*. Edward Elgar, Cheltenham 122-143
- Mikos, Robert A. [2012]: Accuracy in Criminal Sanctions. in Alon Harel – Keith N. Hylton (szerk.): *Research Handbook on the Economics of Criminal Law*. Edward Elgar, Cheltenham 84-96
- Mungan, Murat C. [2012]: The Scope of Criminal Law. in Alon Harel – Keith N. Hylton (szerk.): *Research Handbook on the Economics of Criminal Law*. Edward Elgar, Cheltenham 51-66
- Muth, John A [1961]: Rational Expectations and the Theory of Price Movements. *Econometrica* 29:315–335.
- Neilson, William S. [1998]: Optimal Punishment Schemes with State-Dependent Preferences.” *Economic Inquiry*. 36, 266–271.
- Ogus, Anthony [2009]: Criminal Law and Regulation. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 90-110
- Olson, Mancur [1997]: *Akolektív cselekvés logikája*. Osiris, Budapest
- Polinsky, A. Mitchell – Steven Shavell [2009]: Public Enforcement of Law. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 1-59
- Posner, Richard A. [2011]: *Economic Analysis of Law* (5th edition) Aspen, New York
- Rajabiun, Reza [2009]: Private Enforcement of Law. in Nuno Garoupa (szerk.): *Criminal Law and Economics*. Edward Elgar, Cheltenham 60-89
- Rasmussen, Eric [1996]: Stigma and Self-Fulfilling Expectations of Criminality. *Journal of Law and Economics* 39:519-544
- Schulhofer, Stephen J.[1988]: Criminal Justice Discretion as a Regulatory System. *Journal of Legal Studies* 17:43-82.
- Shavell, Steven [2004]: *Foundations of Economic Analysis of Law* Belknap Press
- Sheffrin, Steven M [1996]: *Rational Expectations*. (2nd ed.) Cambridge University Press, Cambridge
- Stein. Alex – Richard A. Bierschbach [2005]: Overenforcement. *Georgetown Law Journal* 93:1743-1781.

Stigler, George J [1970], The Optimum Enforcement of Laws. *Journal of Political Economy* 78(3), pp. 526-36.

Sunstein, Cass R. – David Schkade – Daniel Kahneman [2000], Do People Want Optimal Deterrence *Journal of Legal Studies* 29:237,

Szalai Ákos [2013]: *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése*. L'Harmattan – Széchenyi István Szakkollégium, Budapest

Szalai Ákos [2014]: A kollektív keresetek joggazdaságtana. *Iustum Aequum Salutare* X:163-181

Szerletics Antal [2017]: *Paternalizmus*. Gondolat, Budapest

Yaniv, Gideon [1999]: Tax Compliance and Advance Tax Payments. *National Tax Journal* 52:1700 – 1701.